

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

«Ο Φεμινισμός της Καλλιρρόης Παρρέν και η *Εφημερίς των Κυριών* στο πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής»

Φοιτήτρια: Ευαγγελία Ιγνατιάδου

Επιβλέπουσα: Βασιλική Λαλαγιάννη

A.M: 3033201901042

Κόρινθος, Ελλάδα, Σεπτέμβριος 2020

University of Peloponnese

Faculty of Social and International Sciences

Department of Political Science and International Relations

Master Program in

«Governance and Public Policies»

Callirhoe Parren's feminism and *Ladies Journal* in the
political and historical context of the time

Ignatiadou Evangelia

Corinth, Greece, September 2020

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη μου και η επιβλέπουσα Λαλαγιάννη Βασιλική, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Η εργασία αυτή αφιερώνεται σε όλες τις γυναίκες που πάλεψαν για έχουμε ένα καλύτερο μέλλον.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ την κα Λαλαγιάννη Βασιλική για την βοήθεια της, που υπήρξε πολύτιμη για την συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας.

Μέρος Πρώτο-Θεωρητικό πλαίσιο

1. Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Κύριος στόχος της εργασίας είναι η περιγραφή της εισαγωγής του φεμινισμού στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, από την πρώτη αρχηγό του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος την Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν, μέσα από τις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες που ευνόησαν τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού ρόλου των γυναικών και η ανάλυση της φεμινιστικής στρατηγικής της.

Τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία εστίασε η εργασία είναι τα εξής:

- i. Ποιοι ήταν οι παράγοντες που δημιουργούσαν την υποτέλεια των Ελληνίδων και πώς επηρέαζαν τον κοινωνικό τους ρόλο
- ii. Ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην δημιουργία του φεμινιστικού κινήματος στην αυστηρά πατριαρχική ελληνική κοινωνία
- iii. Ποια ήταν η στρατηγική που χρησιμοποίησε η Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν για να εντάξει τον φεμινισμό και την γυναικεία χειραφέτηση στην ελληνική κοινωνία
- iv. Ποια ήταν η φεμινιστική πολιτική της Καλλιρρόης Παρρέν και ο ρόλος της *Εφημερίδος των Κυριών*
- v. Ποια ήταν η σχέση της Καλλιρρόης Παρρέν με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα

2. Μεθοδολογία

Η παρούσα εργασία έχει στόχο να αναλύσει τις πολιτικές και ιστορικές συνθήκες στην Ελλάδα την περίοδο του 19^{ου} αιώνα που ευνόησαν την δημιουργία του φεμινιστικού κινήματος και την φεμινιστική πολιτική που ακολούθησε η Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν για να το νομιμοποιήσει στην ελληνική κοινωνία.

Για να διερευνηθούν ο στόχος αλλά και τα κεντρικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας χρησιμοποιείται η Βιβλιογραφική έρευνα, η Έρευνα Αρχείων και η μέθοδος ανάλυσης του περιεχομένου (content analysis). Η μέθοδος αυτή προκύπτει από το

ερευνητικό υλικό το οποίο αποτελείται από την *Εφημερίδα των Κυριών*, καθώς και από βιβλία, επιστημονικά άρθρα και ακαδημαϊκά περιοδικά που αναφέρονται στα ζητήματα που μας απασχολούν.

Η συγκεκριμένη μέθοδος χρησιμοποιείται κυρίως στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες και είναι ενδεδειγμένη για μορφές γραπτού λόγου. Πρόκειται για μία δευτερογενή ανάλυση που εστιάζει στην ανάδειξη συμπερασμάτων μέσα από την ποιοτική ανάλυση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και βοηθά στην διεξαγωγή μιας συστηματικής και αντικειμενικής ερευνητικής ανάλυσης και περιγραφής του θέματος. Η ανάλυση του περιεχομένου εντοπίζει το ερευνητικό υλικό ως δεδομένα εκφράσεων και κειμένων για να μπορούν να ερμηνευτούν τα νοήματα τους, ώστε να μπορέσει ο ερευνητής να τα αποκωδικοποιήσει και να τα χρησιμοποιήσει (Krippendorff 2004:21).

Βασικός σκοπός της ανάλυσης του περιεχομένου είναι εντοπιστούν, να μελετηθούν και να επεξεργαστούν μέσω της αναλυτικής διεργασίας τα ευρήματα τα οποία θεωρούνται υψίστης σημασίας για την ανάλυση των κεντρικών θεμάτων που απασχολούν την συγκεκριμένη εργασία (Ιωσηφίδης 2003:91). Τα ευρήματα της έρευνας που προκύπτουν εξαρτώνται από τους στόχους που έχει θέσει ο ερευνητής κατά την διεξαγωγή της εργασίας και η επιλογή τους γίνεται με βάση την προσωπική του εκτίμηση, όσο αφορά την σημαντικότητα τους.

Η συστηματική ανάλυση του περιεχομένου έχει δύο μορφές, την ποιοτική και την ποσοτική μέθοδο και η επιλογή τους εξαρτάται από τις επιδιώξεις της κάθε εργασίας. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου επικεντρώνεται στον εντοπισμό των δεδομένων που είναι σημαντικά για την διεξαγωγή της εργασίας. Βασίζεται σε έναν μικρό αριθμό συγκέντρωσης και μελέτης δεδομένων αλλά και στον εντοπισμό κοινών συνδεδεμένων στοιχείων και έπειτα διαμορφώνει μία ολική εικόνα του ζητήματος (Robson 2010:110-113). Η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου ασχολείται με την συχνότητα των δεδομένων από την οποία προκύπτουν τα ερευνητικά αποτελέσματα.

Στην έρευνα μας χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, που θεωρείται ιδανική για μελέτες κοινωνικών επιστημών και κοινωνικών θεωριών, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση του φεμινισμού (Krippendorff 2019:22).

Η συγκεκριμένη εργασία και τα συμπεράσματα που αναδεικνύονται, είναι αποτέλεσμα της αξιοποίησης της ήδη προϋπάρχουσας θεωρίας και της ανασκόπησης της βιβλιογραφίας που αναλύει την δημιουργία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα.

Η ανάλυση του υλικού της συγκεκριμένης εργασίας βασίστηκε στην ανάγνωση και στην δημιουργία μιας μονάδας καταγραφής των δεδομένων που θεωρήθηκαν σημαντικά. Ως μονάδα καταγραφής ορίστηκε η *Εφημερίς των Κυριών* που αποτέλεσε την κύρια πηγή συλλογής δεδομένων για το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα και την Καλλιρρόη Παρρέν. Έπειτα εντοπίστηκαν οι πολιτικές και ιστορικές συνθήκες της εποχής που ήταν καίριες για την ανάπτυξη του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος αλλά και το συντηρητικό κοινωνικό πλαίσιο που έβαζε εμπόδια στην νομιμοποίηση του.

3. Κριτήρια επιλογής της έρευνας, βιβλιογραφία

Η επιλογή του βιβλιογραφικού υλικού είχε ως κεντρικό πυρήνα την φεμινιστική πολιτική της Καλλιρρόης Σιγανού-Παρρέν και βασίστηκε:

1. Στην συλλογή πηγών που αναφέρονται στην γυναικεία υποτέλεια των Ελληνίδων την περίοδο του 19^{ου} αιώνα
2. Στην ανάπτυξη του εθνικισμού και του φεμινιστικού κινήματος τον 19^ο αιώνα στον Δυτικό κόσμο που ώθησαν την εισαγωγή του φεμινισμού στην Ελλάδα
3. Στην στρατηγική στην οποία βασίστηκε η Καλλιρρόη Παρρέν για την εισαγωγή του φεμινισμού στο ελληνικό πλαίσιο, τα βασικά χαρακτηριστικά του, οι λόγοι επιλογής των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, τα επιχειρήματα στα οποία βασίστηκε η Καλλιρρόη Παρρέν για να διεκδικήσει την γυναικεία χειραφέτηση και σε ποιους τομείς επικεντρώθηκε.

4. Περιορισμοί της έρευνας

Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας συλλογής του υλικού υπήρξαν κάποιες δυσκολίες. Εκτός από της *Εφημερίδα των Κυριών* δε βρέθηκαν πρωτογενείς πηγές εκείνης της περιόδου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο φεμινισμός αντιμετωπιζόταν αρνητικά από την ελληνική κοινωνία. Για την διεύρυνση της συλλογής υλικού επιλέχθηκαν βιβλία και ακαδημαϊκά άρθρα μεταγενέστερης εποχής που αναλύουν το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα, την γυναικεία υποτέλεια, αλλά και την φεμινιστική πολιτική της Καλλιρρόης Παρρέν.

«Ο Φεμινισμός της Καλλιρρόης Παρρέν και η *Εφημερίδα των Κυριών* στο πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής»

Περίληψη

Λέξεις κλειδιά: φεμινισμός, εθνικισμός, μητρότητα, συντηρητισμός, μετριοπάθεια, γυναικεία χειραφέτηση, *Εφημερίδα των Κυριών*

Η παρούσα διπλωματική εργασία στοχεύει να αναλύσει την εισαγωγή του ιδεολογικού κινήματος του φεμινισμού στο ελληνικό πλαίσιο, από την ιδρύτρια του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν, μέσα στο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Η δημοσιογράφος, εκδότρια και συγγραφέας, μέσα από την ίδρυση της *Εφημερίδας των Κυριών* το 1887 ξεκίνησε τον αγώνα της για τα γυναικεία δικαιώματα, αντιμετωπίζοντας το συντηρητικό κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, τις πατριαρχικές και θρησκευτικές νόρμες που ήθελαν την γυναίκα υποταγμένη στο ανδροκρατούμενο καθεστώς που όριζε την οικογενειακή, κοινωνική και πολιτική ζωή.

Η Καλλιρρόη Παρρέν υιοθέτησε μία έξυπνη πολιτική για να μπορέσει να ενσωματώσει το «γυναικείο ζήτημα» στην ελληνική πραγματικότητα. Μέσα από την μετριοπαθή και συντηρητική στάση της όσο αφορά τις διεκδικήσεις της ειδικά στο ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων και κρατώντας ξεκάθαρες αποστάσεις από το διεθνές φεμινιστικό κίνημα που θεωρείτο άκρως επαναστατικό και ριζοσπαστικό για την ελληνική κοινωνία, κατάφερε πείσει με τον καιρό την κοινή γνώμη ότι δεν πάλευε για την ανατροπή του ανδροκρατούμενου καθεστώτος αλλά για την καλύτερευση των συνθηκών ζωής των Ελληνίδων.

Από τα πρώτα φύλλα της *Εφημερίδος* η Παρρέν ζήτησε τον επαναπροσδιορισμό της θέσης της Ελληνίδας μέσα από την οικογένεια και την κοινωνία. Επηρεασμένη από το

εθνικιστικό πλαίσιο που επικρατούσε στην Ελλάδα, προσπάθησε να ενσωματώσει τις Ελληνίδες στην ιστορία του έθνους και να διεκδικήσει την συλλογική τους ταυτότητα μέσα από την εξιδανίκευση της μητέρας ως θεματοφύλακα του ελληνικού πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας (Ψαρρά 1999:92).

Η φεμινιστική πολιτική της επικεντρώθηκε στην πνευματική και οικονομική χειραφέτηση των Ελληνίδων μέσα από την οποία θα προέκυπτε η «Νέα Γυναίκα», μια μορφωμένη, εργαζόμενη, οικονομικά ανεξάρτητη, ισότιμη σύντροφος του άντρα. Η «συντηρητική φιλελευθέρα» σε όλη τη διάρκεια της δράσης της διεκδίκησε κοινωνικά, οικογενειακά και αστικά δικαιώματα για τις γυναίκες και πίεζε την Πολιτεία να προβεί σε ψήφιση προστατευτικών νόμων υπέρ των γυναικών στον οικογενειακό και αστικό τομέα.

Abstract

Keywords: feminism, nationalism, motherhood, conservatism, moderation, female emancipation, *Ladies' Journal*

The present master dissertation aims to analyze the introduction of the ideological movement of feminism in the Greek context, by the founder of the Feminist movement in Greece, Callirhoe Siganou-Parren, within the historical and political context of the time. The journalist, publisher and writer, through the founding of the *Ladies' Journal* in 1887, began her fight for women's rights, facing the conservative social context of the time, the patriarchal and religious norms that wanted women subject to the male-dominated regime that defined family, social and political life.

Callirhoe Parren adopted a smart policy in order to integrate the "women's issue" into the Greek reality. Through her moderate and conservative stand on her claims especially on the issue of civil rights and keeping a clear distance from the international feminist movement that was considered extremely revolutionary and radical for Greek society, she managed in time to convince the public opinion that she didn't fight for the overthrow of the male-dominated regime but for the improvement of the living conditions of Greek women.

From the first pages of the newspaper, Parren asked for the redefinition of the position of the Greek woman through family and society. Influenced by the nationalist context that prevailed in Greece, she tried to integrate Greek women in the history of the nation and to claim their collective identity through the idealization of the mother as the gatekeeper of Greek culture and national identity (Psarra 1999:92).

Her feminist policy focused on the spiritual and economic emancipation of Greek women, through which a "New Woman" would emerge, an educated, working, financially independent, equal partner of man. The "conservative liberal" claimed social, family and civil rights for women and pressured the State to pass protective laws in favor of women in the family and civil sector.

Περιεχόμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Καλλιρρόη Παρρέν, η ιδρύτρια του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος

1.1 Εισαγωγή	3
1.2 Εργοβιογραφία της Κ. Παρρέν	3
1.3 Η μεταβολή του κοινωνικού ρόλου των Ελληνίδων (1830-1880)	5
1.4 Η έννοια του φεμινισμού και της γυναικείας χειραφέτησης	8
1.5 Συγκρούσεις και υποστηρικτές	10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο Φεμινισμός της Καλλιρρόης Παρρέν μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*

2.1 Εισαγωγή	12
2.2 Η προώθηση του ελληνικού φεμινισμού μέσα από την <i>Εφημερίδα των Κυριών</i>	13
2.3 Το «γυναικείο ζήτημα» και οι διεκδικήσεις της Καλλιρρόη Παρρέν	14
2.3.1 Η πνευματική αφύπνιση των γυναικών μέσα από την εκπαίδευση και την εργασία	15
2.3.2 Οικογενειακά και αστικά δικαιώματα: γάμος και διαζύγιο	17
2.3.3 Μητέρα ή Πολίτης; Καλλιρρόη Παρρέν και πολιτική χειραφέτηση	18
2.4 Το κοινωνικό έργο της <i>Εφημερίδος των Κυριών</i>	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το ελληνικό και το διεθνές φεμινιστικό κίνημα

3.1 Οι σχέσεις της Καλλιρρόης Παρρέν με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα	22
3.1.1 Το Διεθνές Συνέδριο υπέρ των Πολιτικών Δικαιωμάτων της Γυναίκας και το Συνέδριο των Γυναικείων Έργων και Ιδρυμάτων 1889	23
3.1.2 Το Διεθνές Συνέδριο του Σικάγο 1893	24
3.2 Ελληνικό και διεθνές φεμινιστικό κίνημα	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Οι δράσεις της Καλλιρρόης Παρρέν την περίοδο 1896-1921

4.1 Εισαγωγή	29
4.2 Το γυναικείο ζήτημα την περίοδο του Ελληνοτουρκικού πολέμου και το ελληνικό κράτος	29
4.3 Η συμβολή της Καλλιρρόης Παρρέν στην εκπαίδευση	30
4.3.1 Η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή	31
4.3.2 Το Λύκειο των Ελληνίδων	32
4.4 Το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών	33
4.5 Η θέση της Καλλιρρόης Παρρέν απέναντι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	34
4.6 Οι νέες διεκδικήσεις των γυναικών και η στάση της Καλλιρρόης Παρρέν	35
4.7 Η προώθηση του φεμινισμού μέσα από τα λογοτεχνικά έργα της Παρρέν	36
Συμπεράσματα	38
Βιβλιογραφία	40

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Καλλιρρόη Παρρέν η ιδρύτρια του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος

1.1 Εισαγωγή

Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας έχει στόχο να αναλύσει το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα, μέσα από τις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες του 19^ο αιώνα αλλά και τις αιτίες που δημιούργησαν το κατάλληλο πλαίσιο για την εισαγωγή του φεμινισμού στο ελληνικό πλαίσιο από την Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν, την ιδρύτρια του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα.

1.2 Εργοβιογραφία της Κ. Παρρέν

Υπάρχουν ελάχιστες πηγές για την ζωή της Καλλιρρόης Παρρέν οπότε δεν γνωρίζουμε ακριβώς την ημερομηνία γέννησης της. Υπολογίζεται ότι γεννήθηκε το 1859 ή το 1861 στα Πλατάνια Αμαρίου Ρεθύμνης και ήταν η μεγαλύτερη από τα έξι παιδιά της οικογένειας. Ο πατέρας της Στυλιανός Σιγανός ήταν ένας ευκατάστατος γαιοκτήμονας. Κάποια στιγμή πούλησε τα κτήματα του και η οικογένεια εγκαταστάθηκε διαδοχικά στο Ρέθυμνο, στον Πειραιά και στην Αθήνα. Από την νεκρολογία της *Εμπρός εις τον νεκρόν πατέρα μου (Εφημερίς των Κυριών 15-30/6/1909:1-2)* γίνεται αντιληπτό ότι ο πατέρας της έχασε όλη του την περιουσία κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης (1866-1869). Παρά τις οικονομικές αντιξοότητες κατάφερε να μορφώσει όλα τα παιδιά του (Αναστασοπούλου 2003:27-30).

Η Καλλιρρόη Σιγανού Παρρέν σπούδασε στη Σχολή Σουρμελή, στη Γαλλική Σχολή των Καλογραίων του Πειραιά και στο Αρσάκειο (Κωνσταντινίδου 1999:10). Κατά τη διάρκεια των σχολικών της χρόνων ξεκίνησε να μεταφράζει γαλλικά μυθιστορήματα και στο γυμνάσιο έγραψε το πρώτο της δράμα με θέμα τις περιπέτειες της πατρίδας της Κρήτης. Η ίδια δήλωσε αργότερα στη διάλεξη που έδωσε το 1915 στο Λύκειο των Ελληνίδων με τίτλο *Πως έγινα δημοσιογράφος* ότι από μικρή είχε γοητευτεί με την γραφή. Το 1878 έδωσε εξετάσεις στο Αρσάκειο και πήρε το δίπλωμα της δασκάλας. Έπειτα ανέλαβε την διεύθυνση του Ροδοκανάκειου Παρθεναγωγείου στην Οδησό της Ρωσίας και του ιδιωτικού παρθεναγωγείου του Σταυράκη Αμυρά στην Αδριαννούπολη. Υπολογίζεται ότι το 1886 ή το 1888 παντρεύτηκε τον κωνσταντινουπολίτη Ιωάννη Παρρέν (Αναστασοπούλου 2003:44-49).

Ο κινητήριος μοχλός που ώθησε την Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν να ασχοληθεί με τα γυναικεία δικαιώματα, έλαβε χώρα στο γαμήλιο ταξίδι της στην Κωνσταντινούπολη. Βλέποντας τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, η Ελληνίδα φεμινίστρια αποφάσισε να παλέψει για τα δικαιώματα των Ελληνίδων και να ξεκινήσει τον αγώνα για την γυναικεία χειραφέτηση (Αναστασοπούλου 2003:78-79). Σε αυτό βοήθησε σημαντικά η άνοδος του φεμινιστικού κινήματος στον Δυτικό κόσμο και οι σημαντικοί αγώνες που λάμβαναν χώρα εκείνη τη περίοδο στην Ευρώπη και την Αμερική. Η Κρητική Επανάσταση και η ιδεολογία του εθνικισμού που επικρατούσε στην Ελλάδα, επηρέασαν την φεμινιστική πολιτική της Καλλιρρόης Παρρέν, η οποία σύνδεσε την γυναικεία χειραφέτηση με το εθνικό καθήκον (Αναστασοπούλου 2003:27-30).

Η Κ. Παρρέν αποτύπωσε τις ιδέες της για το γυναικείο ζήτημα μέσα από τη δημοσιογραφία που αποτελούσε το κύριο μέρος της συγγραφής της. Έγραψε επίσης με μεταφράσεις, γυναικείες βιογραφίες, ημερολόγια και ταξιδιωτικά αφηγήματα. Ασχολήθηκε με τη συγγραφή των λογοτεχνικών έργων *Τα Βιβλία της Αυγής*, *Χωρίς Όνομα*, *Το Μαραμένο κρίνο*, *Το Άσπρο Τριαντάφυλλο*, έγραψε τα θεατρικά έργα «Η Νέα Γυναίκα» (1907) και «Το Σχολείο της Ασπασίας» (1908) και τα ιστορικά έργα *Ιστορία της Γυναίκας από Κτίσεως Κόσμου έως σήμερα* (1889), *Ιστορία της γυναίκας, Σύγχρονοι Ελληνίδες 1530-1896* (1903), *Ζωή ενός έτους*, *Επιστολαί Αθηναίας προς Παρισινή, 1896-1897* (1898).

Το 1887 ίδρυσε την *Εφημερίδα των Κυριών*, στην οποία ήταν εκδότρια και διευθυντήρια. Στα τριάντα χρόνια κυκλοφορίας της εφημερίδας μέχρι το κλείσιμο της το 1917, η Καλλιρρόη Παρρέν προώθησε την φεμινιστική της πολιτική, που αφορούσε την

οικονομική και πνευματική χειραφέτηση των γυναικών και την διεκδίκηση αστικών και οικογενειακών δικαιωμάτων.

Η Ελληνίδα φεμινίστρια συμμετείχε σε διεθνή συνέδρια για τις γυναίκες αντιπροσωπεύοντας την Ελλάδα και ανέπτυξε σχέσεις με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα. Ασχολήθηκε ενεργά με την φιλανθρωπία καθώς την θεωρούσε βασικό παράγοντα για την πνευματική ανάπτυξη των γυναικών και κατ' επέκταση του έθνους και προέτρεπε τις Ελληνίδες να λάβουν μέρος σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Ίδρυσε κοινωφελή ιδρύματα, τη «Σχολή της Κυριακής» (1890), το «Άσυλο Ανιάτων Γυναικών» (1896) και το «Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης» (1892). Το 1896 κατάφερε να δημιουργήσει την πρώτη γυναικεία οργάνωση, την «Ένωση των Ελληνίδων», η οποία μαζί με το Λύκειο των Ελληνίδων (1911) θα αποτελούσαν τον κεντρικό πυρήνα της ελληνικής φεμινιστικής δραστηριότητας (Psarra 2006:402). Το 1897 ίδρυσε την Επαγγελματική και Οικονομική Σχολή της Ενώσεως των Ελληνίδων που στόχευε στην επαγγελματική επιμόρφωση των κοριτσιών. Το 1921 προκάλεσε το πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνίδων από το οποίο κατατέθηκαν σχέδια προτάσεων στην Βουλή που αφορούσαν την διεκδίκηση των αστικών δικαιωμάτων των Ελληνίδων (Αναστασοπούλου 2003:260-262).

Η Καλλιρόη Παρρέν εισήγαγε για πρώτη φορά το «γυναικείο ζήτημα» και τον φεμινισμό στην ελληνική συντηρητική κοινωνία, υπήρξε η πρωτεργάτρια του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος και υπέρμαχος της γυναικείας χειραφέτησης.

1.3 Η μεταβολή του κοινωνικού ρόλου των Ελληνίδων (1830-1880)

Ο 19^{ος} αιώνας είναι η περίοδος που αναδύθηκε η ιδεολογία του εθνικισμού στην Δυτική Ευρώπη. Για να αναγνωριστεί η ύπαρξη ενός κράτους, έπρεπε να αποδείξει την εθνική του ταυτότητα μέσα από την ιστορία, τις πολιτισμικές ρίζες, την θρησκεία και την γλώσσα (Αναστασοπούλου 2003:321). Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος στήριξε την ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης σε τρεις πυλώνες: την εισαγωγή δυτικών προτύπων για τον εξορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό βασικών δομών της χώρας για να μπορέσει να θεωρηθεί η Ελλάδα ένα σύγχρονο για την εποχή κράτος, την πολιτιστική σύνδεση με την αρχαία ελληνική ιστορία για την απόδειξη της καθαρότητας ελληνικής ταυτότητας και την υπαγωγή στην θρησκευτική ιδεολογία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως απόδειξη της ιστορικής και πολιτισμικής συνέχειας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το

αποτέλεσμα αυτής της ζύμωσης ήταν δημιουργία ενός ρομαντικού εθνικισμού που στηριζόταν στη θρησκευτική κουλτούρα του Βυζαντίου ως σημείο σύνδεσης του αρχαίου και του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού (Kokosalakis 1987:238).

Παράλληλα την περίοδο που η Ελλάδα έγινε ανεξάρτητο κράτος διαδίδονταν πανσλαβικές θεωρίες που αμφισβητούσαν την ελληνική ταυτότητα των Νεοελλήνων, όπως αυτή του Falmerayer (Φαλλμεράυερ 1984:7). Η ανάπτυξη του εθνικισμού στην Ελλάδα ήταν αναμενόμενη καθώς η ελληνική ταυτότητα του έθνους αμφισβητείτο. Ο εθνικισμός που διαμορφώθηκε είχε ως κεντρικό πολιτικό άξονα το αλυτρωτικό κίνημα της «Μεγάλης Ιδέας» που ξεκίνησε το 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη και αφορούσε το ρομαντικό όραμα της απελευθέρωσης όλων των ελληνικών επαρχιών που βρίσκονταν υπό κατοχή (Kokosalakis 1987:238).

Η πολιτιστική ιδιαιτερότητα της Ελλάδας σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του Δυτικού κόσμου τον 19^ο αιώνα ήταν ότι η κοινωνική και πολιτική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας υπαγόταν στην δικαιοδοσία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία χαρακτηριζόταν από τις αυστηρές και απόλυτες θέσεις της και αντιμετώπιζε με εχθρότητα την εισαγωγή δυτικών προτύπων και κάθε μορφή νεωτερικότητας. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή όπου το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού (τέλη 17^{ου} αρχές 18^{ου} αιώνα) οδήγησε στον διαχωρισμό εξουσιών μεταξύ κράτους και εκκλησίας, η Ελλάδα βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή και δεν επηρεάστηκε η λειτουργία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως πνευματικός καθοδηγητής και ο κεντρικός παράγοντας διαμόρφωσης των ηθικών κανόνων του Ελληνισμού. (Kokosalakis 1987: 224-225).

Παράλληλα, το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να εκσυγχρονιστεί υιοθετώντας τα κοινωνικά και πολιτικά πρότυπα της Δύσης, προσπαθώντας να κρατήσει μία ισορροπία ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και την παράδοση. Εισηγάγε δυτικούς θεσμούς, που αφορούσαν την οργάνωση της κοινωνικής ζωής και του δημόσιου βίου, όπως η αστικοποίηση και η μικτή κοινωνικοποίηση (Βαρίκα 2011:44), διατηρώντας όμως τις παραδοσιακές αξίες της επίσημης θρησκείας και της προεπαναστατικής κοινωνίας για να μην αλλοιωθεί η πολιτισμική του ταυτότητα (Kokosalakis 1987:226).

Η παραδοσιακή κουλτούρα επέβαλε την γυναικεία υποτέλεια και απέκλειε τις γυναίκες από τον δημόσιο χώρο, αφήνοντας τους ελάχιστα περιθώρια κινήσεων. Οι γυναίκες ήταν περιορισμένες στο σπίτι και αποκλεισμένες από τον δημόσιο χώρο (Βαρίκα 2011:47). Στην προεπαναστατική ελληνική περιφέρεια που αποτελούταν μόνο από

αγροτικές περιοχές, οι γυναίκες έβγαιναν από το σπίτι και έπαιρναν μέρος στην παραγωγική διαδικασία, με αποτέλεσμα να αναγνωρίζεται η κοινωνική προσφορά τους. Η εκδυτικοποίηση του κράτους συνέβαλε στη δημιουργία των πρώτων αστικών κέντρων, την εισαγωγή της μισθωτής εργασίας, την ανάπτυξη της αστικής και μεσοαστικής τάξης και την μεταβολή της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης της ζωής στις πόλεις. Το νέο είδος εργασίας αφορούσε μόνο τους άντρες και ταυτίστηκε με το χρήμα, την κοινωνική καταξίωση και την κινητικότητα των μεσοαστικών στρωμάτων. Οι γυναίκες αποκλείστηκαν από την εργασία, το μόνο μέσο που τους πρόσφερε κοινωνική αξία και περιορίστηκαν στην φροντίδα του σπιτιού, δηλαδή το νοικοκυριό το οποίο δεν αναγνωριζόταν ως εργασία (Βαρίκα 2011:50-52). Ο κοινωνικός τους ρόλος υποβαθμίστηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρούνται κοινωνικά παράσιτα και οικονομικό βάρος για την οικογένεια. Δεν είχαν δικαίωμα λόγου και άποψης και υπάγονταν στην πατρική εξουσία. Καθώς η εργασία ήταν απαραίτητη για την επιβίωση μιας οικογένειας, απαγορευόταν στις γυναίκες των μεσοαστικών στρωμάτων να εργάζονται ως ένδειξη οικονομικής δύναμης γάμου, με αποτέλεσμα να ταυτίζονται με την αεργία και την απραξία. (Βαρίκα 2011:53-56).

Οι πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα την δεκαετία του 1880, όπως το Ανατολικό ζήτημα, η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Avdela and Psarra 2005:69), η εμφάνιση των βαλκανικών εθνικισμών, η μεγέθυνση της Βουλγαρίας με την προσάρτηση το 1885 της Ανατολικής Ρωμυλίας και η επιθετική πολιτική της απέναντι στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης, είχαν ως αποτέλεσμα την έξαρση του εθνικισμού στην Ελλάδα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι ηγέτες της χώρας θεώρησαν τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού ρόλου των γυναικών ως ευκαιρία για την ενδυνάμωση του πατριωτικού φρονήματος και την προώθηση του εθνικιστικού επεκτατισμού (Anastasopoulou 1997:4).

Η αναγέννηση και η βιωσιμότητα του ελληνικού έθνους συνδέθηκε με το νέο κοινωνικό πρότυπο της γυναίκας-μητέρας και οι Ελληνίδες ορίστηκαν θεματοφύλακες της γλώσσας, των πολιτισμικών αξιών και της εθνικής συνείδησης, εντός και εκτός των συνόρων του έθνους (Avdela and Psarra 2005:69-70).

1.4 Η έννοια του φεμινισμού και της γυναικείας χειραφέτησης

Την ίδια περίοδο το φεμινιστικό κίνημα σε Ευρώπη και Αμερική διεκδικούσε πολιτικά και αστικά δικαιώματα όπως η παραχώρηση ψήφου, το δικαίωμα στην εκπαίδευση, το διαζύγιο και την κατοχή περιουσίας. Ο φεμινισμός όμως ερχόταν σε σύγκρουση με το πατριαρχικό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας και την Ορθόδοξη εκκλησία που όριζαν στον άντρα «πατριάρχη» δηλαδή αρχηγό του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, απέκλειαν από τις γυναίκες οποιαδήποτε δικαίωμα αυτόβουλης έκφρασης και τους στερούσαν πολιτικά και αστικά δικαιώματα (Καραμάνου 2015:62-64). Οι γυναίκες υφίσταντο έναν ιδιότυπο κοινωνικό έλεγχο που απαιτούσε να συμμορφωθούν στα κοινωνικά πρότυπα και να περιοριστούν στις κοινωνικές δραστηριότητες που επιτρέπονταν με βάση την έμφυλη ταυτότητα τους (Παρρέν 1999:420-421). Ο φεμινισμός αντίθετα απαιτούσε την απελευθέρωση των γυναικών από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Για τον λόγο κατηγορήθηκε από την ελληνική γνώμη ως μία ακραία αντικοινωνική συμπεριφορά από μία ψυχικά μη υγιή μερίδα γυναικών που ήταν επικίνδυνη για την καταστροφή της κοινωνικής οργάνωσης, των οικογενειακών προτύπων και της φυσικής τάξης των πραγμάτων (Psarra 2007:153-154).

Η Καλλιρρόη Παρρέν ήθελε να επαναστατήσει εναντίον των κοινωνικών στερεοτύπων της ελληνικής κοινωνίας που κρατούσαν τις Ελληνίδες στο περιθώριο ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, χωρίς κοινωνικά και οικογενειακά δικαιώματα και να τους δώσει κοινωνική υπόσταση και αξία εξισώνοντας τις με τους άντρες. Εκμεταλλεύτηκε τις δυνατότητες που της πρόσφερε η εθνικιστική ελληνική ιδεολογία για τον νέο κοινωνικό ρόλο των Ελληνίδων, για να προωθήσει την φεμινιστική της ατζέντα. Όμως, γνώριζε ότι οποιαδήποτε προσπάθεια γυναικείας χειραφέτησης θα συναντούσε ισχυρές αντιστάσεις από το πατριαρχικό κοινωνικό κατεστημένο. Για αυτόν τον λόγο κατέφυγε σε μία έξυπνη στρατηγική για να εισάγει το γυναικείο ζήτημα στην ελληνική κοινωνία χωρίς εντάσεις. Δημιούργησε έναν ηπιότερο φεμινισμό και του προσέδωσε ελληνικά χαρακτηριστικά για να μπορέσει να ενσωματωθεί στην ελληνική πραγματικότητα. Επιπλέον, φρόντισε να αποστασιοποιηθεί από τις ριζοσπαστικές θέσεις του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος και να υιοθετήσει μία μετριοπαθή, συντηρητική και σεμνή πολιτική για την γυναικεία χειραφέτηση, προσαρμοσμένη στα ελληνικά δεδομένα. Κράτησε χαμηλούς τόνους, αποφεύγοντας τον μιμητισμό των δυτικών φεμινιστικών προτύπων και τη χρήση διεθνών

ορολογιών της γυναικείας χειραφέτησης ελπίζοντας ότι θα κάμψει τις αντιστάσεις και θα καθησυχάσει την κοινωνία (Psarra 2007:152).

Στόχος της Ελληνίδας φεμινίστριας ήταν η δημιουργία της εθνικής ταυτότητας του ελληνικού φεμινισμού και η νομιμοποίηση του μέσα από την αρχαία ελληνική ιστορία (Psarra 2006:401). Η πολιτική νομιμοποίησης του ελληνικού φεμινισμού από την Καλλιρρόη Παρρέν στηρίχθηκε στην κατασκευή μιας συλλογικής ταυτότητας των γυναικών μέσα από την βιο-κοινωνική ιδιαιτερότητα του γυναικείου φύλου, την μητρότητα την οποία συνέδεσε με την ελληνική ιστορία και την εθνικιστική ιδεολογία της εποχής (Psarra 2007:151-152). Συγκεκριμένα, ταύτισε τον μητρικό ρόλο των γυναικών με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό προορισμό, την «ιερή» και εθνική αποστολή της διαπαιδαγώγησης και την πνευματικής καθοδήγησης των παιδιών ώστε να γίνουν χρηστοί πολίτες, με υψηλό πατριωτικό φρόνημα και να υπερασπιστούν το έθνος (*Εφημερίς των Κυριών* 25/10/1887:3-4 και *Εφημερίς των Κυριών* 18/9/1894:1-2). Προσέδωσε στις Ελληνίδες μία ηρωική γυναικεία μορφή, προβάλλοντας τις ικανότητες και την συμβολή τους στην διατήρηση των πολιτισμικών αξιών του ελληνικού πολιτισμού και την βιωσιμότητα του έθνους κατά τη διάρκεια των αιώνων (*Εφημερίς των Κυριών* 16/11/1903-13/12/1903).

Η συμβολή των γυναικών στο έθνος μέσα από την «εθνωφελή μητρότητα», ήταν το κεντρικό επιχείρημα της Ελληνίδας φεμινίστριας για την παροχή κοινωνικών δικαιωμάτων. Στην ουσία η Καλλιρρόη Παρρέν προσέδωσε στην βιολογική λειτουργία των γυναικών εθνικιστική και πολιτική χροιά και την ταύτισε με την γυναικεία χειραφέτηση (Παρρέν 1999:453). Εισήγαγε στο ελληνικό πλαίσιο την χειραφέτηση ως διαδικασία εξανθρωπισμού μιας κοινωνικά αδικημένης ομάδας και απέφυγε να την συνδέσει με την γυναικεία δράση που είχε ταυτιστεί με την διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων, τον εξανδρισμό των γυναικών και την εγκατάλειψη των μητρικών καθηκόντων (Ψαρρά 1999:93-94). Η ηθική, πνευματική, δια της εργασίας χειραφέτηση απαλλαγμένη από τις ριζοσπαστικές συνδηλώσεις των δυτικών προτύπων που προωθούσε η Κ. Παρρέν στόχευε στην ισοπολιτεία και όχι στην πολιτική ισότητα των φύλων (Παρρέν 1999:411-412).

1.5 Συγκρούσεις και υποστηρικτές

Όπως ήταν αναμενόμενο, η προώθηση της γυναικείας χειραφέτησης μέσα από τις στήλες *Εφημερίδας των Κυριών*, προκάλεσε ένα τεράστιο κύμα αντιδράσεων και η Καλλιρρόη Παρρέν χαρακτηρίστηκε αναρχική. Ο πεζογράφος Ν. Επισκόπουλος θρηνούσε τον θάνατο της γοητείας του γυναικείου φύλου, ο Α. Μάτεσις μέσα από τις διαλέξεις του στον Παρνασσό επιτίθετο στην γυναικεία χειραφέτηση. Με αφορμή τη δημοσίευση των *Αθηναϊκών Ανθολλίων* της Αρσινόης Παπαδοπούλου ο Εμμανουήλ Ροΐδης πυροδότησε το 1896 την περίφημη διαμάχη με την Ελληνίδα φεμινίστρια με τη δημοσίευση της κριτικής του «Γράφουσες Ελληνίδες» στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες ήταν ανίκανες να ασχοληθούν με σοβαρά ζητήματα και γι' αυτό το λόγο επιτρεπόταν να γράφουν μόνο εφόσον δεν υπερέβαιναν τις αρμοδιότητές τους και τα χαρακτηριστικά του φύλου τους. Ο φανατικός αντιφεμινιστής αντέδρασε στις διεκδικήσεις της Κ. Παρρέν για το δικαίωμα στη μόρφωση και την εργασία, ενώ τα μόνα επαγγέλματα που άρμοζαν κατά τη γνώμη του στις γυναίκες ήταν εκείνα της νοικοκυράς και της εταίρας (Ξηραδάκη 1988:61-62). Η σύγκρουση μεταξύ Παρρέν και Ροΐδη κράτησε αρκετά χρόνια, με οξύτατες και ειρωνικές εκατέρωθεν απαντήσεις (*Εφημερίς των Κυριών* 12/5/1896:2).

Οι πολέμιοι της γυναικείας χειραφέτησης κατηγορούσαν τις φεμινίστριες για εξανδρισμό και προδοσία των μητρικών τους καθηκόντων. Η διαμάχη έγινε εντονότερη την δεκαετία 1895-1905 στην οποία έλαβαν μέρος πολιτικοί, λόγιοι, συγγραφείς αλλά και μία μερίδα γυναικών που συμμάχησαν με τους άντρες (Παρρέν 1999:476-478) απαιτώντας τον περιορισμό των γυναικών στο συζυγικό και μητρικό τους ρόλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το συντηρητικό και αντιχειραφετικό γυναικείο περιοδικό *Η Βοσπορίς*¹ που τάχθηκε εναντίον της γυναικείας χειραφέτησης και χαρακτήρισε το φεμινιστικό κίνημα διαφθορέα του Ελληνισμού.

¹ Το περιοδικό προωθούσε το πρότυπο της καλλιεργημένης, ηθικής γυναίκας, καλής οικοδέσποινας και συνετούς μητέρας μέσα στα πλαίσια της χριστιανικής ηθικής, βλ. Αναγνωστοπούλου (2011-2012): 125-150

Παρά τις σκληρές αντιδράσεις της συντηρητικής ελληνικής κοινωνίας, η Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν πέτυχε τον σκοπό της. Η γυναικεία χειραφέτηση είχε ξεκινήσει να υφίσταται ως ζήτημα μέσα από τις αντιπαραθέσεις και τους σκληρούς διαλόγους. Ο δυναμισμός και η ευστροφία των απαντήσεων της Ελληνίδας φεμινίστριας δημιούργησε ένα θετικό κλίμα σε μία μερίδα πληθυσμού που έβλεπε μία γυναίκα να υποστηρίζει τις θέσεις της με ορθολογικά επιχειρήματα καταλύοντας τον στερεοτυπικό πρότυπο της άβουλης, συναισθηματικής, αμόρφωτης νοικοκυράς. Αρκετοί ήταν εκείνοι που θαύμασαν την προσωπικότητά της και την υποστήριξαν στον αγώνα της για το γυναικείο ζήτημα. Ο ποιητής Κωστής Παλαμάς εξυμνούσε την μετριοπαθή φεμινιστική πολιτική της και την αποκαλούσε «συντηρητική φιλελευθέρη» (Anastasopoulou 1997:14. Ο μυθιστοριογράφος Γρηγόριος Ξενόπουλος δεν δίστασε να δηλώσει δημόσια την υποστήριξη του στην Καλλιρρόη Παρρέν χαρακτηρίζοντας την ως την μεγάλη μορφή του «καλώς εννοούμενου φεμινισμού» καθώς αντιτίθετο στους παραλογισμούς, τις υπερβολές και τις ακραίες εκδηλώσεις των ευρωπαϊκών και αμερικανικών φεμινιστικών κινημάτων (Psarra 2007:152). Ο εκδότης και αρθρογράφος της εφημερίδας *Ακρόπολις* Βλάσης Γαβριηλίδης, υπέρμαχος της γυναικείας χειραφέτησης, θεωρούσε τη Καλλιρρόη Παρρέν την κοινωνική δύναμη που θα άλλαζε την θέση της γυναίκας στη ελληνική κοινωνία και ζητούσε από την *Εφημερίδα των Κυριών* να κινητοποιηθεί για όλα τα ζητήματα που αφορούσαν τη βελτίωση του γυναικείου φύλου (Αναστασοπούλου 2003:104-107). Μετά την έκδοση της *Εφημερίδος των Κυριών* η Καλλιρρόη Παρρέν αναγνωρίστηκε ως μία από τις πνευματικές προσωπικότητες της Ελλάδας για το «κοινωνικό και λυτρωτικό» της έργο, όπως τόνιζε ο Κωστής Παλαμάς (Αναστασοπούλου 1997:34).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο Φεμινισμός της Καλλιρρόης Παρρέν μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*

2.1 Εισαγωγή

Η *Εφημερίς των Κυριών* ήταν η πρώτη οργανωμένη δράση προώθησης του ελληνικού φεμινισμού.² Σε όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας της (1887-1917) υπήρξε το όργανο συσπείρωσης και συντονισμού της ελληνικής φεμινιστικής δράσης στην Ελλάδα και το εξωτερικό και οργανωτικός πόλος φιλανθρωπικής δραστηριότητας. Η θεματολογία της εφημερίδας αποτελούταν από άρθρα που αφορούσαν το γυναικείο ζήτημα και αργότερα εμπλουτίστηκε με έργα συγγραφέων και ποιητών. Τα περισσότερα ανυπόγραφα άρθρα ήταν υπό την ευθύνη της Καλλιρρόης Παρρέν η οποία κάποιες φορές υπέγραφε με το ψευδώνυμο Εύα Πρενάρ ή Μάια. Επιπλέον στην εφημερίδα δημοσιεύονταν ειδήσεις από το εξωτερικό για τις δράσεις του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, ενώ τέλος της υπήρχε στήλη αλληλογραφίας.

Η *Εφημερίς των Κυριών* κατάφερε να εγκαθιδρύσει την γυναικεία δημοσιογραφία στον ελληνικό χώρο, συνέβαλε στην διάδοση της γυναικείας χειραφέτησης και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην δημιουργία της ελληνικής φεμινιστικής συνείδησης (Βαρίκα 2011: 287-288).

² Πριν από την έκδοση της *Εφημερίδος των Κυριών* είχαν προηγηθεί η *Θάλεια*, η *Κυψέλη* και η *Ευρυδίκη*, τα πρώτα γυναικεία περιοδικά, που ασχολήθηκαν με την γυναικεία χειραφέτηση και θεωρούνται πρόδρομοι της *Εφημερίδος των Κυριών*, βλ. Αναστασοπούλου 2003:75-76

2.2 Η προώθηση του ελληνικού φεμινισμού μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*

Η Καλλιρρόη Παρρέν τόνισε από την προγραμματική της δήλωση στο πρώτο φύλλο της *Εφημερίδος των Κυριών* ότι η ηγεμονία των αντρών στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, καταδίκασε τις γυναίκες σε απραξία και αφαιρούσε από το έθνος τον ρόλο ενός σημαντικού κοινωνικού συντελεστή, την γυναίκα. Οι Ελληνίδες είχαν χάσει τον κοινωνικό προορισμό τους σε σχέση με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους ως μητέρες και κατασπαταλούσαν τον χρόνο τους σε ευτελή ζητήματα που αφορούσαν την καλαισθησία και την επίδειξη πλούτου, συμπεριφορές που δεν προσέφεραν στην ηθική και πνευματική ανάπτυξη του έθνους, αλλά στη διάβρωση των κοινωνικών δομών. Πρωταρχικός στόχος της εφημερίδας ήταν η ανάδειξη των ικανοτήτων των γυναικών, η αναγνώριση της κοινωνικής τους υπόστασης και η απομάκρυνση από τα κοινωνικά στερεότυπα της ανατολικής κουλτούρας που απαιτούσε την «δουλικήν της γυναικός υποταγήν». Γνωρίζοντας ότι θα προκαλούσε αντιδράσεις πρόσθεσε ότι η *Εφημερίς των Κυριών* δεν ήθελε να ανατρέψει τις παραδοσιακές έμφυλες αξίες της ελληνικής κοινωνίας, τονίζοντας ότι «αναγνωρίζομεν ότι ου μόνο εν τη πολιτεία, αλλά και εν την οικογένεια κατ' αξίωμα πρέπει να πρωτεύει η θέλησις του ανδρός», αλλά στόχευε στην πνευματική αφύπνιση των γυναικών για να μπορέσουν να συντελέσουν στην ευημερία της ελληνικής κοινωνίας και του έθνους, μέσα από τον κοινωνικό ρόλο της μητέρας (*Εφημερίς των Κυριών* 8/3/1887: 1-2).

Για να ενισχύσει το επιχείρημα της έκανε μνεία στην συμβολή των Ελληνίδων μητέρων που επί περίοδο τουρκοκρατίας κατάφεραν να κρατήσουν ζωντανή αλλά και να μεταδώσουν την ελληνική εθνική ταυτότητα στα παιδιά τους (*Εφημερίς των Κυριών* 5/7/1898:2-3), αλλά και στην πατριωτική δραστηριοποίηση τους την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (*Εφημερίς των Κυριών* 19/3/1900). Επιπλέον μέσα από την *Ιστορία της Γυναικός από Κτίσεως Κόσμου έως σήμερον* (1889), (*Εφημερίς των Κυριών* 5/2/1889:1-3), την *Ιστορία της γυναικός, Σύγχρονοι Ελληνίδες 1530-1896* (1903) και την δημοσίευση βιογραφιών επιφανών Ελληνίδων παρουσίαζε την κοινωνική προσφορά και τα επιτεύγματα γυναικών από την αρχαιότητα το Βυζάντιο, αλλά και από τον σύγχρονο Δυτικό κόσμο.

2.3 Το «γυναικείο ζήτημα» και οι διεκδικήσεις της Καλλιρρόη Παρρέν

Η Καλλιρρόη Παρρέν πίστευε ότι η υποτέλεια των γυναικών στην μεταεπαναστατική ελληνική κοινωνία προερχόταν από την κοινωνική οργάνωση που επί τουρκοκρατίας που είχε χωρίσει τους ανθρώπους σε άρχοντες και δούλους. Οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν ως κατώτερες και υποτελείς και ήταν αποκλεισμένες μέσα στο σπίτι χωρίς πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, ενώ οι άντρες δέσποζαν στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα και κυβερνούσαν το έθνος. Σύμφωνα με τα κοινωνικά πρότυπα του νεοσύστατου κράτους, ο μοναδικός ρόλος των γυναικών ήταν να παντρευτούν και να γίνουν μητέρες. Η επιλογή του συζύγου γινόταν από την οικογένεια και κυρίως από τον πατέρα, ενώ η νύφη δεν είχε κανένα δικαίωμα να εκφράσει την άποψη της πάνω στο ζήτημα. Επιπλέον ο θεσμός της προίκας, ένα κοινωνικό έθιμο που υπήρχε από την αρχαία Ελλάδα που επέβαλε την οικονομική συμβολή της νύφης για την σύναψη του γάμου, είχε ως αποτέλεσμα η γέννηση των κοριτσιών να θεωρείται οικονομικό βάρος στην οικογένεια το οποίο έπρεπε να καλύψουν οι άντρες της οικογένειας (*Εφημερίς των Κυριών* 14/10/1907:1-2). Ο γάμος μετατράπηκε σε μία εμπορική επιχείρηση, κατά την οποία ο πατέρας αποφάσιζε τον μελλοντικό σύζυγο με τις λιγότερες οικονομικές απαιτήσεις (Βαρίκα, 2011:180-181).

Η Ελληνίδα φεμινίστρια κατέκρινε την ελληνική κοινωνία για την υποτέλεια των γυναικών και παρουσίασε την ανάδειξη μιας νέας εποχής, στην οποία οι γυναίκες αποκτούσαν πλέον φωνή και διεκδικούσαν τα ατομικά τους δικαιώματα, κάνοντας αναφορές στις διεθνείς κινητοποιήσεις των φεμινιστικών κινημάτων αλλά και στην στήριξη επιφανών αντρών στον αγώνα των γυναικών για την χειραφέτησή τους, όπως του πολιτικού οικονομολόγου John Stuart Mill, υποστηρικτή της νομικής ισότητας των γυναικών (Βανδώρος 2015:157) και του πολιτικού Benjamin Disraeli που ήταν ο πρώτος εισηγητής νόμου στην Αγγλική Βουλή για την γυναικεία πολιτική χειραφέτηση (*Εφημερίς των Κυριών* 10/7/1888:1-2).

Η φεμινιστική πολιτική της Καλλιρρόης Παρρέν ταυτιζόταν με τον ανθρωπισμό, τον πατριωτισμό, τον εθνικισμό και οριζόταν μέσα από την ισότητα, την συνύπαρξη και την αλληλεγγύη των αντρών και των γυναικών ως δύο ισχυρούς παράγοντες που θα λάμβαναν μέρος ισότιμα στην οργάνωση της οικογένειας, της κοινωνίας και του έθνους

(*Εφημερίς των Κυριών* 3/12/1900:1-2). Πάνω σε αυτό το πλαίσιο κατασκεύασε τον ελληνικό φεμινισμό. Μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών* διεκδικούσε την πνευματική χειραφέτηση μέσα από το δικαίωμα στην εκπαίδευση, την οικονομική χειραφέτηση μέσα από το δικαίωμα στην εργασία, την οικονομική ανεξαρτησία των Ελληνίδων, την αναβάθμιση των οικογενειακών τους ρόλων διαμέσου της μητρότητας (Παρρέν 1999:451). Η Ελληνίδα φεμινίστρια σε όλη τη διάρκεια της πορείας της κατέθετε προτάσεις στην Βουλή των Ελλήνων για την ψήφιση νομοθετικών μεταρρυθμίσεων υπέρ των γυναικών στους τομείς της εκπαίδευσης και της εργασίας, αλλά και προστατευτικούς νόμους για τις κοινωνικές αδικίες που υφίσταντο οι γυναίκες και τα παιδιά (*Εφημερίς των Κυριών* 1-15/11/1910:1342-1343).

2.3.1 Η πνευματική αφύπνιση των γυναικών μέσα από την εκπαίδευση και την εργασία

Η προσπάθεια εκδυτικοποίησης του ελληνικού κράτους στον τομέα της εκπαίδευσης οδήγησε στο διάταγμα του 1834 που επέβαλε την υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση και για τα δύο φύλα και κατοχύρωσε νομοθετικά το δικαίωμα της φοίτησης των κοριτσιών στο δημοτικό σχολείο (Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου 2015:61). Όμως η εκπαίδευση αποτελούσε έναν από τους τομείς που εκφραζόταν έντονα η διαφοροποίηση των έμφυλων κοινωνικών ρόλων. Η κοινωνική αντίληψη που ήθελε τις γυναίκες περιορισμένες στον ρόλο της μητέρας και της οργάνωσης του νοικοκυριού, είχε ως αποτέλεσμα να θεωρείται η μόρφωση τους ανούσια. Η απαγόρευση της μικτής φοίτησης το 1852 και η αδιαφορία του κράτους για την σύσταση δημόσιων διδασκαλείων θηλέων, περιόρισε την πρόσβαση των κοριτσιών στην δημόσια μέση εκπαίδευση. Η μόνη λύση ήταν η συνέχιση των σπουδών τους σε ιδιωτικά Παρθεναγωγεία με υψηλά δίδακτρα φοίτησης (Βαρίκα 2011:76-79), ενώ η είσοδος στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα ήταν απαγορευτική.

Με την ανάπτυξη της αστυφιλίας και της μισθωτή εργασίας, η εκπαίδευση των αντρών συνδέθηκε με την επαγγελματική αποκατάσταση, ενώ η εκπαίδευση των κοριτσιών είχε ταξικό και διακοσμητικό χαρακτήρα και ταυτίστηκε με την επίδειξη κατανάλωσης και πλούτου των αστικών και μικροαστικών στρωμάτων. Επιπλέον, η εκπαίδευση των κοριτσιών εξυπηρετούσε την στρατηγική εξασφάλισης ενός καλού γάμου,

καθώς υποκαθιστούσε ή συμπλήρωνε την προίκα, με αποτέλεσμα οι γυναίκες των συγκεκριμένων τάξεων να χρησιμοποιούνται ως μέσο κοινωνικής ανόδου (Βαρίκα 2011:76-80).

Η περιορισμένη ισότητα των γυναικών στον τομέα της εκπαίδευσης επεκτάθηκε και στην αγορά εργασίας. Η επαγγελματική ενασχόληση των γυναικών περιορίστηκε σε τομείς που αφορούσαν τον έμφυλο κοινωνικό τους ρόλο. Εκτός από την χειρωνακτική εργασία στις αγροτικές περιοχές, οι γυναίκες μπορούσαν να εξασκήσουν τα επαγγέλματα της δασκάλας, της νοσηλεύτριας, της ράπτριας, της υπηρέτριας και της εργάτριας. Η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και η έλλειψη γυναικείων επαγγελμάτων, στερούσε την ανεξαρτησία από τις γυναίκες και ανάγκαζε την οικογένεια να μεριμνά για αυτές (*Εφημερίς των Κυριών* 18/10/1887:1-2).

Η Ελληνίδα φεμινίστρια καταδίκασε την αδιαφορία της πολιτείας για την εκπαίδευση των γυναικών (Τζανάκη 2007:359-600), τονίζοντας ότι ο έμφυλος αποκλεισμός τους από την μέση και ανώτατη εκπαίδευση περιόριζε την πνευματική ανάπτυξη της κοινωνίας (*Εφημερίς των Κυριών* 20/12/1887:1-2) και οδηγούσε στην ηθική κατάπτωση του έθνους. Επιπλέον, διακήρυττε ότι η μόρφωση των γυναικών είχε στόχο την ανάδειξη του κοινωνικού ρόλου του γυναικείου φύλου και όχι την μίμηση των αντρικών κοινωνικών προτύπων (*Εφημερίς των Κυριών* 5/4/1887:2).

Η απάντηση της Κ. Παρρέν στο πρόβλημα ήταν η δημιουργία επαγγελματικών και πρακτικών σχολών, για την επαγγελματική κατάρτιση και εξειδίκευση των γυναικών ώστε να μπορέσουν να βρουν ένα βιοποριστικό επάγγελμα που θα τους βοηθούσε να καλύψουν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις (*Εφημερίς των Κυριών* 14/8/1888:1-2), τονίζοντας την επιτακτική ανάγκη επαγγελματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών της μεσαίας τάξης καθώς δεν διέθεταν την προίκα που θα τους εξασφάλιζε ένα καλό γάμο (*Εφημερίς των Κυριών* 6/3/1888:3-4), σε σχέση με εκείνων της ανώτερης τάξης που δεν αντιμετώπιζαν οικονομικό πρόβλημα και των κοριτσιών των κατώτερων τάξεων που ήδη εργάζονταν (Αναστασοπούλου 2003:244).

Η πνευματική και οικονομική χειραφέτηση των Ελληνίδων μέσα από την εκπαίδευση και την εργασία ήταν οι δύο βασικές διεκδικήσεις της Καλλιρρόης Παρρέν (Anastasopoulou 1997:8).

2.3.2 Οικογενειακά και αστικά δικαιώματα: γάμος και διαζύγιο

Η Καλλιρρόη Παρρέν θεωρούσε τον γάμο ως φυσική κατάληξη του ανθρωπίνου γένους που εξασφάλιζε την ευδαιμονία των αντρών και ιδιαιτέρως των γυναικών γιατί ολοκληρωνόταν ο εθνοφελής προορισμός τους μέσω της μητρότητας. Όμως εναντιώθηκε στα κοινωνικά στερεότυπα που ήθελαν την γυναίκα άβουλη και έρμαιο των αποφάσεων των γονιών όσο αφορά την επιλογή του μελλοντικού της συζύγου. Αντιθέτως, η γυναίκα ως μία ολοκληρωμένη προσωπικότητα θα μπορούσε να διαλέξει μόνη της τον σύζυγο της, αφού πρώτα είχε υπολογίσει τα ελαττώματα και τις αρετές του και όχι την οικονομική του κατάσταση (*Εφημερίς των Κυριών* 1/11/1887:1-2). Επιπλέον καταδίκασε τους γάμους με μεγάλη διαφορά ηλικίας αλλά και εκείνους που προέρχονταν από αχαλίνωτα πάθη διότι η ευτυχία τους θα ήταν σύντομη (*Εφημερίς των Κυριών* 16/10/1894:1-2).

Η Ελληνίδα φεμινίστρια πίστευε ότι ο γάμος θα έπρεπε να βασίζεται στην ισότητα, τον αλληλοσεβασμό και την ισότιμη συνύπαρξη των δύο συζύγων (*Εφημερίς των Κυριών*, 28/9/1902:1-2) και κατέκρινε την δεσποτική συμπεριφορά και την υποτέλεια που υφίσταντο οι γυναίκες από τους συζύγους τους γιατί ο φόβος και η καταπίεση προκαλούσαν την ανάπτυξη αρνητικών συναισθημάτων και την αδιαφορία των γυναικών για τον οικογενειακό βίο (*Εφημερίς των Κυριών* 3/12/1900:1-2). Ως αποτέλεσμα οι γυναίκες παρέκκλιναν του κοινωνικού τους ρόλου ως στυλοβάτες των ηθών και της πνευματικής καθοδήγησης και προκαλούσαν την διαφθορά της οικογενειακής και κοινωνικής δομής (*Εφημερίς των Κυριών* 7/2/1888:1-2 και *Εφημερίς των Κυριών* 26/10/1902:1-2).

Επιπλέον, εναντιώθηκε στην κοινωνική άποψη ότι γάμος εξασφάλιζε το μέλλον των άεργων γυναικών γιατί σε περίπτωση που ο σύζυγος πέθαινε, ή εγκατέλειπε την γυναίκα του, ή χαρτόπαιζε, οι συνέπειες για την γυναίκα και τα παιδιά ήταν ολέθριες, εφόσον θα εξαφανιζόταν η μόνη οικονομική πηγή εσόδων στο σπίτι. Για τον λόγο αυτό διεκδίκησε σθεναρά την μόρφωση και την ένταξη των Ελληνίδων στην μισθωτή εργασία ώστε να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητες (*Εφημερίς των Κυριών*, 11/10/1887:1-2).

Η Ελληνίδα φεμινίστρια ασχολήθηκε επίσης με τον θεσμό του διαζυγίου. Πίστευε πως ο λόγος της αύξησης των διαζυγίων ήταν η σύναψη γάμων λόγω οικονομικών συμφερόντων, χωρίς να δίνεται σημασία στην ηθική κοινωνική και εθνική διάσταση της

φύσης του (*Εφημερίς των Κυριών* 21/9/1902:1-2). Αποδεχόταν την λύση ενός κακού γάμου και την σύναψη ενός δεύτερου (*Εφημερίς των Κυριών* 11/9/1888:1-2).

Η Καλλιρρόη Παρρέν πίστευε ότι ο θεσμός του γάμου χρειαζόταν μεταρρυθμίσεις (*Εφημερίς των Κυριών* 5/10/1902:1-2) και ζητούσε από την Πολιτεία να διαμορφώσει ηπιότερους νόμους για την λύση των διαζυγίων και να ψηφίσει νόμους που θα προστάτευαν τις γυναίκες αλλά και το οικοδόμημα του γάμου. Πρότεινε την επιβολή φόρου στους άντρες που δεν ήθελαν να παντρευτούν (*Εφημερίς των Κυριών* 8/3/1887:3-4) και την τιμωρία εκείνων που αθετούσαν την υπόσχεση γάμου (*Εφημερίς των Κυριών* 17/7/1888: 1-2).

2.3.3 Μητέρα ή Πολίτης; Καλλιρρόη Παρρέν και πολιτική χειραφέτηση

Οι πιέσεις του ελληνικού κοινωνικού κατεστημένου, ο φόβος της κοινωνικής κατακραυγής, αλλά και οι προσωπικές της πεποιθήσεις, οδήγησαν την Καλλιρρόη Παρρέν να λάβει μία συντηρητική στάση απέναντι στην πολιτική χειραφέτηση των Ελληνίδων και όπως φάνηκε εκ του αποτελέσματος, δίστασε να διεκδικήσει πολιτικά δικαιώματα γιατί πίστευε ότι η πολιτική διάβρωνε τους χαρακτήρες των ανθρώπων.

Η στρατηγική της Καλλιρρόης Παρρέν για το ζήτημα της πολιτικής χειραφέτησης των Ελληνίδων βασίστηκε σε δύο άξονες. Ο πρώτος ήταν η «τακτική της λογικής προπαγάνδας» όπως την ονόμαζε, δηλαδή η αθόρυβη διεκδίκηση αστικών δικαιωμάτων με την σταδιακή ενσωμάτωση του γυναικείου ζητήματος στην ελληνική κοινωνία. Ο δεύτερος ήταν ένα η ανάπτυξη της πνευματικής καλλιέργειας και μόρφωσης των Ελληνίδων μέχρι τον βαθμό που θα είχαν τις ικανότητες να συμμετέχουν μελλοντικά στην πολιτική ζωή (Αναστασοπούλου 2003:251-252).

Παρόλα αυτά δεν παρέλειπε να κατηγορεί την Πολιτεία για τον εξοβελισμό των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα (*Εφημερίς των Κυριών* 26/11/1906:1-2) και ανά περιόδους έκανε προτάσεις για την πολιτική χειραφέτηση των Ελληνίδων όπως το 1895 που πρότεινε την συμμετοχή των γυναικών στην δημοτική αυτοδιοίκηση (Lalagianni 2002:287). Η πίεση που ασκούσε στην Πολιτεία για την γυναικεία πολιτική χειραφέτηση, ήταν περισσότερο μία στρατηγική εκφοβισμού για να αναγκάσει τους κυβερνώντες να παραχωρήσουν αστικά και οικογενειακά δικαιώματα, αφού επανειλημμένως δήλωνε ότι ο

φεμινισμός δεν σήμαινε κατ' ανάγκη πολιτικά δικαιώματα για την Ελληνίδα (*Εφημερίς των Κυριών* 1-15/11/1910:1342-1343).

Η Καλλιρρόη Παρρέν καθυστερούσε την διεκδίκηση των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων αντί να κινητοποιηθεί άμεσα ακόμα και όταν ο Υπουργός Παιδείας Γεροκωστόπουλος της τόνισε πως μόνο με την δύναμη της ψήφου θα πετύχαιναν οι γυναίκες τις διεκδικήσεις τους. Αρνήθηκε μάλιστα δύο φορές την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών. Το 1902 όταν ο βουλευτής Δασκαλογιάννης πρότεινε στην Κρητική Βουλή νομοσχέδιο για την παραχώρηση ψήφου στις γυναίκες, η Ελληνίδα φεμινίστρια συμβούλεψε την Κρητική Βουλή να περιοριστεί σε ψήφιση προστατευτικών και εκπαιδευτικών νόμων για τις γυναίκες (*Εφημερίς των Κυριών* 24/3/1902:8). Το 1910 όταν ο τακτικός αρθρογράφος του *Χρονογράφου* του Πειραιώς Στέφανος Μεζεβίρης συνιστούσε από το άρθρο του την παραχώρηση ψήφου στις Ελληνίδες, η Κ. Παρρέν προέτρεπε τις αναγνώστριες της να ζητήσουν προστατευτικούς νόμους με το επιχείρημα ότι οι γυναίκες πολιτεύονταν ήδη από το πρώτο γυναικείο σωματείο που είχε ιδρυθεί, το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών» το οποίο η ίδια αποκαλούσε Γυναικεία Βουλή του Κράτους (*Εφημερίς των Κυριών* 1-15/11/1909:865-866), αλλά και από την επιρροή που ασκούσαν ως μητέρες στα πολιτευόμενα μέλη της οικογένειας τους (*Εφημερίς των Κυριών* 24/2/1891:1-2 και *Εφημερίς των Κυριών* 1-15/3/1909:477-578). Στην ουσία για πρώτη φορά η Κ. Παρρέν μίλησε για την συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή, ως μία συλλογική κοινωνική ομάδα που διεκδικούσε την ιδιότητα της Πολίτιδος, μέσα από το έμφυλο χαρακτηριστικό της μητρότητας, η οποία άρχισε να ταυτίζεται με την πολιτική ταυτότητα του φύλου και προμήνυε την μελλοντική διεκδίκηση της ψήφου (Ψαρρά 1999:99).

Το γεγονός ότι οι άντρες είχαν αρχίσει να ζητούν ψήφο για τις γυναίκες ήταν απόδειξη της αναγνώρισης των γυναικείων δικαιωμάτων από την ελληνική κοινωνία και αυτό οφειλόταν εν πολλοίς στις κινητοποιήσεις της Ελληνίδας φεμινίστριας. Όμως ο συντηρητισμός και το σύνδρομο της καλής θυγατέρας που την διακατείχαν, την εμπόδισαν να διεκδικήσει πολιτική χειραφέτηση των γυναικών.

2.4 Το κοινωνικό έργο της *Εφημερίδος των Κυριών*

Ένας από τους κεντρικούς άξονες της *Εφημερίδας των Κυριών* ήταν η προώθηση της φιλανθρωπίας για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, όπως η ίδρυση 1896 του «Ασύλου Ανιάτων Γυναικών». Η κοινωνική πολιτική της στόχευε στην δημιουργία καλύτερων συνθηκών για τις γυναίκες και οι δράσεις της ήταν ποικίλες.

Το 1891 κατάφερε από τις διαμαρτυρίες της για τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης στις γυναικείες φυλακές να κινητοποιήσει την βασίλισσα Όλγα και την Φιλανθρωπική Ένωση Κυριών ώστε να ιδρυθεί σχολείο στις φυλακές Συγγρού, Ναυπλίου και Πάτρας (*Εφημερίς των Κυριών* 20/1/1891:1-2). Το 1892 ανακοίνωσε την ίδρυση του Ασύλου Προστασίας Υπηρετριών και Εργατιδών με επωνυμία «Η Αγία Αικατερίνη». Στόχος του Ασύλου ήταν η προστασία των υπηρετριών από την σεξουαλική και οικονομική εκμετάλλευση από τους εργοδότες αλλά και από το κύκλωμα υπηρετομεσιτών που εκπόρνευε κορίτσια που έρχονταν από την επαρχία (*Εφημερίς των Κυριών* 17/1/1893:1-2). Το Άσυλο παραχωρούσε στέγη στις υπηρέτριες και οι εργάτριες που έρχονταν στην Αθήνα για περίπου δεκαπέντε μέρες και τις βοηθούσε στην εύρεση εργασίας (Αναστασοπούλου 2003:131-133). Το 1892 η *Εφημερίδα των Κυριών* προωθούσε το έργο των Θυγατέρων του Βασιλέως (King's Daughters), που ιδρύθηκε το 1886 στην Νέα Υόρκη, αναγγέλλοντας την οργάνωση της πρώτης ομάδας στην Ελλάδα, η οποία θα παρείχε οικονομική βοήθεια σε γυναίκες που αδυνατούσαν να εργαστούν εξαιτίας χρόνιων σωματικών ή πνευματικών παθήσεων (Αναστασοπούλου 2003:133-134 και *Εφημερίς των Κυριών* 2/2/1892:1-2).

Μία από τις σημαντικότερες δράσεις της Καλλιρρόης Παρρέν μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών* ήταν ο αποκλεισμός των κοινωνικών συμπεριφορών που οδηγούσαν στην ηθική διαφθορά, όπως η χαρτοπαιξία (*Εφημερίς των Κυριών* 15-31/1/1908:1-3) προτείνοντας δράσεις όπως ο χορός, το θέατρο και οι πνευματικού περιεχομένου συζητήσεις³. Για να προσφέρει ένα πρότυπο των εσπερίδων αυτών στο ευρύτερο κοινό, εγκαινίασε το 1908 τα καλλιτεχνικά Σάββατα της *Εφημερίδος των Κυριών* (Αναστασοπούλου 2003:136-138).

³ Η Καλλιρρόη Παρρέν εμπνεύστηκε τις καλλιτεχνικές εσπερίδες από τις βραδινές συγκεντρώσεις που οργάνωνε Lydia Avery Clooney στο σπίτι της, βλ. Αναστασοπούλου 2003:136-138

Η εφημερίδα χάρη στις πιέσεις που άσκησε στην Πολιτεία κατάφερε να πετύχει μερικές από τις διεκδικήσεις της, όπως τον διορισμό γυναικών στη θέση του Γενικού Επιθεωρητή σε δημοτικό σχολείο το 1895, την ψήφιση νομοσχεδίου το 1908 για τον διορισμό γυναικών στο τηλεγραφείο και στο ταχυδρομείο (*Εφημερίς των Κυριών* 15-31/3/1908:1-2) και την ψήφιση νόμου το 1912 για τον διορισμό γυναικών στο σε δημόσιες θέσεις (Αναστασοπούλου 2003:260-262).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Το ελληνικό και το διεθνές φεμινιστικό κίνημα

Ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε το σημείο εκκίνησης του φεμινιστικού κινήματος. Την δεκαετία του 1830 παρατηρείται η ανάπτυξη της φεμινιστικής δράσης στην Δυτική Ευρώπη και στις Η.Π.Α. Η επιρροή του φιλελευθερισμού στον Δυτικό κόσμο είχε ως αποτέλεσμα την αναγνώριση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, την ανάπτυξη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την παραχώρηση ψήφου σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Το φεμινιστικό κίνημα επηρεασμένο από τις επιταγές του φιλελευθερισμού ανέπτυξε την φεμινιστική του δράση σε δύο τομείς, την πολιτική εξίσωση με τους άντρες μέσω της διεκδίκησης εκλογικού δικαιώματος και την νομική εξίσωση διεκδικώντας ίσα δικαιώματα στον τομέα της εκπαίδευσης, της εργασίας και της ιδιοκτησίας (Βανδώρος 2015:155). Η νέα αντίληψη της χειραφετημένης, δραστήριας και δυναμικής γυναίκας κυριαρχούσε ως βασική ιδεολογία τον 19^ο αιώνα. Η Καλλιρρόη Παρρέν είχε ενστερνιστεί την ιδέα και την προωθούσε στην φεμινιστική πολιτική της.

3.1 Οι σχέσεις της Καλλιρρόης Παρρέν με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα

Τα φεμινιστικά κινήματα που λάμβαναν χώρα στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. ήταν πηγή έμπνευσης για την αρχηγό του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος. Η Καλλιρρόη Παρρέν φανερά επηρεασμένη από την διεθνή φεμινιστική δράση υιοθέτησε την ιδέα του «σωτηριακού» ρόλου των γυναικών που επικρατούσε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στον Δυτικό κόσμο αλλά και την προσπάθεια δημιουργίας ιστορικής αφήγησης για το γυναικείο φύλο για να μπορέσει να νομιμοποιηθεί ο κοινωνικός τους ρόλος, δημοσιεύοντας το 1889 την «Ιστορία της Γυναικός» (Des Jardins 2011:137-138). Με την

συγγραφή της Ιστορίας, η Καλλιρρόη Παρρέν προσπάθησε να δημιουργήσει έναν διάυλο επικοινωνίας με τα φεμινιστικά κινήματα του εξωτερικού (Anastasopoulou 1997:24).

Γνωρίζοντας ότι το συντηρητικό πλαίσιο της Ελλάδας δεν θα στήριζε τον αγώνα της, στράφηκε για βοήθεια στις δυτικές φεμινιστικές οργανώσεις. Η πρώτη επαφή της Καλλιρρόης Παρρέν με τα φεμινιστικά κινήματα του εξωτερικού έλαβε χώρα το 1889 στο Παρίσι.

3.1.1 Το Διεθνές Συνέδριο υπέρ των Πολιτικών Δικαιωμάτων της Γυναίκας και το Συνέδριο των Γυναικείων Έργων και Ιδρυμάτων 1889

Το 1889 διεξήχθησαν δύο Συνέδρια στο Παρίσι, το Διεθνές Συνέδριο υπέρ των Πολιτικών Δικαιωμάτων της Γυναίκας στις 25 Ιουνίου 1889, το οποίο οργανώθηκε από την ηγέτιδα του γαλλικού φεμινιστικού κινήματος Maria Deraismes και το Α΄ Συνέδριο των Γυναικείων Έργων και Ιδρυμάτων που οργανώθηκε από τον υπουργό εμπορίου, βιομηχανίας και αποικιών (*Εφημερίς των Κυριών* 2/7/1889:1-3).

Το Συνέδριο των Γυναικείων Έργων και Ιδρυμάτων είχε δύο στόχους, πρώτον να αποδείξει τις ικανότητες των γυναικών στις φιλανθρωπικές, εμπορικές δραστηριότητες και στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων. Στόχευε επίσης να συγκεντρώσει όλα τα γυναικεία σωματεία και συλλόγους.

Η Ελληνίδα φεμινίστρια κατάφερε με την προσωπικότητα της να δημιουργήσει θετικές εντυπώσεις στο Συνέδριο και να μαγνητίσει με την ομιλία της τους ακροατές. Παρουσίασε τις δυσμενείς συνθήκες των Ελληνίδων, και επικεντρώθηκε στην διεκδίκηση του δικαιώματος των Ελληνίδων στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση. Επιπλέον, ανακοίνωσε την πρόθεση της να υποβάλει στην ελληνική Βουλή μία αναφορά στην οποία θα ζητούσε ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες για τις Ελληνίδες, την σύσταση Παρθεναγωγείων ισότιμων με των Γυμνασίων Αρρένων της μέσης εκπαίδευσης και την ίδρυση Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής στην Αθήνα για την επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών των φτωχότερων κυρίως τάξεων.

Η Κ. Παρρέν ωφελήθηκε πνευματικά και ηθικά από το Διεθνές Συνέδριο του Παρισιού. Συνειδητοποίησε ότι ο αγώνας για την γυναικεία χειραφέτηση ήταν ένα διεθνές φαινόμενο που απασχολούσε τις γυναίκες του Δυτικού κόσμου, οι οποίες είχαν δημιουργήσει ένα δίκτυο διασυνδέσεων που στηριζόταν στην αλληλεγγύη και την

αδελφική ενοποίηση. Η αρχηγός του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος απέκτησε σημαντικές συμμάχους που της εξασφάλισαν ένα δίκτυο επικοινωνίας και βοήθειας, το οποίο χρησιμοποίησε κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897 (Αναστασοπούλου 2003:120).

Τα θέματα που συζητήθηκαν στα συνέδρια, οι συνθήκες στις φυλακές, τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα, τα ημερομίσθια και τα ωράρια, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για την επίλυση ανάλογων κοινωνικών προβλημάτων στην Ελλάδα. Ακούγοντας για τα καινοτόμα της εποχής φιλανθρωπικά ιδρύματα που είχαν συσταθεί, όπως τα γαλλικά αγροτικά σχολεία θηλέων, η Καλλιρρόη Παρρέν θεώρησε απαραίτητη την επίσκεψη της εκεί για να δει τον τρόπο λειτουργίας τους, ώστε να αποκτήσει γνώσεις που θα βοηθούσαν στην σύσταση παρόμοιων ιδρυμάτων στην Ελλάδα.

Η Ελληνίδα φεμινίστρια αποκόμισε πολύτιμες εμπειρίες από το ταξίδι της στο Παρίσι. Κατάφερε να βρει τρόπους που θα έλυναν τον αποκλεισμό των Ελληνίδων από την εκπαίδευση και την εργασία και ανέπτυξε περισσότερο την φιλανθρωπική της δραστηριότητα, ιδρύοντας τη «Σχολή της Κυριακής» και το «Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης» (Αναστασοπούλου 2003:117-119).

Η σύσταση της «Σχολής της Κυριακής» πραγματοποιήθηκε το 1890. Στόχος της Σχολής ήταν η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και η μόρφωση των άπορων εργαζόμενων γυναικών, κυρίως εργατριών και υπηρετριών με την δωρεάν διδασκαλία γραφής, ανάγνωσης, οικιακών εργασιών, αλλά και η ηθικοποίηση των γυναικών για να μην πέσουν θύματα εκμετάλλευσης (*Εφημερίς των Κυριών* 8/10/1889:1-2). Επιπλέον η Σχολή ενίσχυε την φιλανθρωπική δραστηριότητα καθώς μορφωμένες γυναίκες, συμπεριλαμβανομένης και της Κ. Παρρέν, δίδασκαν δωρεάν τις άπορες γυναίκες (Αναστασοπούλου 2003:129-130).

3.1.2 Το Διεθνές Συνέδριο του Σικάγο 1893

Το Διεθνές Συνέδριο του Σικάγο πραγματοποιήθηκε στις 15 Μαΐου 1893. Η συμμετοχή της Καλλιρρόης Παρρέν ανακοινώθηκε στην εφημερίδα *Times* του Λονδίνου με πολύ κολακευτικά σχόλια.

Η Ελληνίδα φεμινίστρια γοητεύτηκε ακούγοντας από την May Wright Sewall τα επιτεύγματα των Αμερικανίδων γυναικών, τις οποίες αποκάλεσε με θαυμασμό «Νεότερες

αδερφές των αρχαίων Ελληνίδων» και «αθλήτριες της ηρωικής προόδου». Εντυπωσιάστηκε επίσης από την παρουσίαση του αντιπροέδρου των Η.Π.Α. Στήβενσον της εικόνας των χειραφετημένων Αμερικανίδων γυναικών που ήταν ακριβώς εκείνη που η Παρρέν ήθελε να προωθήσει στην Ελλάδα (Αναστασοπούλου 2003:173). Όταν κλήθηκε στο βήμα, η πρόεδρος Potter-Palmer την παρουσίασε ως την «Ασπασία της νεότερης Ελλάδας» και σημαιοφόρο του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα (*Εφημερίς των Κυριών* 13/6/1893:1).

Η Καλλιρρόη Παρρέν αναφέρθηκε στην ομιλία της για τα επιτεύγματα των αρχαίων και σύγχρονων Ελληνίδων και κάλεσε τους συνέδρους να βοηθήσουν την γυναικεία χειραφέτηση. Σε δεύτερη ομιλία της με τίτλο «Τα εν Ελλάδι Γυναικεία Σωματεία και η εν γένει Γυναικεία Δράσις» (*Εφημερίς των Κυριών*, 13/6/1893:4-6) μίλησε για τα επιτεύγματα των σύγχρονων Ελληνίδων στον επαγγελματικό στίβο, τις επιστήμες και την τέχνη, αλλά και την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας μέσα από την «Σχολή της Κυριακής», και το «Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης».

Η Καλλιρρόη Παρρέν παρακολούθησε το Συνέδριο και ταυτόχρονα ενημέρωνε με ανταποκρίσεις την *Εφημερίδα των Κυριών* (*Εφημερίς των Κυριών* 30/5/1893:1-3) περιγράφοντας εντυπωσιασμένη τον φιλελεύθερο αμερικανικό τρόπο ζωής και την γυναικεία δραστηριότητα. Πίστευε ότι οι Η.Π.Α. ήταν πηγή του πολιτισμού και της προόδου και προέτρεπε στα άρθρα της την ελληνική κοινωνία να μιμηθεί την κοινωνική της οργάνωση (*Εφημερίς των Κυριών* 13/6/1893:4-6).

Μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου των Γυναικών, η Παρρέν φιλοξενήθηκε για δώδεκα μέρες στο σπίτι της Lydia Avery Coonley και είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει από κοντά την κοινωνική οργάνωση των Η.Π.Α. με την φιλελεύθερη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το ιδεώδες της εργασίας (Αναστασοπούλου 2003:180-183). Από τις 30 Μαΐου 1893 έως 27 Νοεμβρίου 1894 δημοσίευσε στην *Εφημερίδα των Κυριών* την ταξιδιωτική της εμπειρία με τίτλο «Από την Αθήνα στο Σικάγο, Ημερολόγιο Ελληνίδας ταξιδιώτριας» (*Εφημερίς των Κυριών* 30/5/1893- 27/11/1894).

Το ταξίδι στο Σικάγο ήταν καθοριστικό για την εξέλιξη της πορείας της Καλλιρρόης Παρρέν. Η Ελληνίδα φεμινίστρια, απέκτησε εμπειρίες και ιδέες για μία κοινωνία στην οποία θα ζούσαν οι γυναίκες υπό καλύτερες συνθήκες, ανέπτυξε την λογοτεχνική της ικανότητα και οραματίστηκε την «Νέα γυναίκα» μέσα από τα *Βιβλία της Αυγής*. Επιπλέον, ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με την αρχηγό του αμερικανικού φεμινιστικού

κινήματος Elizabeth Cady Stanton, την ακτιβίστρια Susan B. Anthony και την May Wright Sewall (Αναστασοπούλου 2003:165-167).

3.2 Ελληνικό και διεθνές φεμινιστικό κίνημα

Η ηγήτιδα του ελληνικού φεμινιστικού πίστεψε στο όραμα της συναδέλφου της Susan B. Anthony για τη σύσταση ενός διεθνούς οργανισμού που θα συσπείρωνε όλα τα γυναικεία εθνικά και τοπικά γυναικεία κινήματα και οργανώσεις και θα μπορούσε να πιέσει την διεθνή πολιτική (Psarra 2006:402).

Αμέσως μετά από την επιστροφή της από το Σικάγο ανέλαβε να ιδρύσει μία εθνική γυναικεία ένωση ως τμήμα του «Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών» (*Εφημερίς των Κυριών* 12/9/1893:1-2). Παράλληλα ίδρυσε την «Ένωση υπέρ της Χειραφετήσεως των Γυναικών», ενώ τον Μάιο του 1894 ψηφίστηκε παμψηφεί αντιπρόεδρος της νεοσύστατης «Διεθνούς Ένωσης Γυναικών» (Αναστασοπούλου 1997:34). Παρά τις προσπάθειες της Κ. Παρρέν, η σύσταση της εθνικής γυναικείας ένωσης καθυστέρησε τρία χρόνια, εξαιτίας των συντηρητικών προκαταλήψεων που επηρέαζαν μία μερίδα Ελληνίδων φεμινιστριών όσο αφορά την σύνδεση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος με το ριζοσπαστικό για την ελληνική κοινωνία διεθνές φεμινιστικό κίνημα .

Τελικά τον Δεκέμβριο του 1896 ιδρύθηκε η «Ένωση των Ελληνίδων», η οποία δεν αποτελούσε μέλος του «Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών» και ακολούθησε την συντηρητική γραμμή για το γυναικείο ζήτημα (Psarra 2007:161-164). Η «Ένωση των Ελληνίδων» θεωρήθηκε το «κέντρο της ελληνικής γυναικείας χειραφετήσεως» (Andela and Psarra 2005:71). Στόχος της Ένωσης ήταν να κινητοποιήσει τις Ελληνίδες να αναλάβουν τα καθήκοντά τους απέναντι στην οικογένεια και το έθνος (*Εφημερίς των Κυριών* 26/9/1893:1-2) και επικεντρώθηκε στην καταστολή της γυναικείας υποτέλειας, μέσα από δράσεις που στόχευαν στην πνευματική και επαγγελματική ανάπτυξη, την οικονομική ενίσχυση και την κοινωνική προστασία των Ελληνίδων. Η Ένωση αποτελούταν από το Παιδαγωγικό Τμήμα, το Εκπαιδευτικό Τμήμα, το Τμήμα Νοσηλείας και Υγιεινής, το Φιλανθρωπικό Τμήμα, το Τμήμα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής και το Καλλιτεχνικό Τμήμα (Αναστασοπούλου 2003:203-204).

Η «progressiste moderie», δηλαδή η «συντηρητική φιλελευθέρα» όπως την χαρακτήρισαν ο Jules Simon στο Συνέδριο του Παρισιού αλλά και ο Κωστής Παλαμάς,

παρόλο που ήταν υπέρμαχος των γυναικείων κοινωνικών δικαιωμάτων, της κοινωνικής ισότητας και υπερασπίστρια του διεθνούς οράματος συγκέντρωσης των φεμινιστικών κινήματων, διατήρησε μία μετριοπαθή και συντηρητική φεμινιστική πολιτική. Γνώριζε ότι η υιοθέτηση των γραμμών του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, που εκείνη τη περίοδο ταυτιζόταν με την διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, θα ήταν καταστροφική για το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα και οι Ελληνίδες θα έχαναν την ευκαιρία να αποκτήσουν αστικά δικαιώματα (Αναστασοπούλου 1997:34-35). Φρόντισε να απομακρυνθεί από την διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων και να βαδίσει στις ιδέες της συντηρητικής καλβινίστριας κ. ντέ Μερσιέ (Αναστασοπούλου 2003:250), δηλώνοντας ότι η μόρφωση και η αμοιβώμενη εργασία ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για να μπορέσουν οι Ελληνίδες για να αποκτήσουν το δικαίωμα ψήφου στο μέλλον (Αναστασοπούλου 1997:35 και *Εφημερίς των Κυριών* 1/6/1910:1193-1194).

Όπως δήλωσε στα επίσημα συνέδρια του Παρισιού και του Σικάγου η Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη για να ακόμα να υιοθετήσει το «franchise», δηλαδή την πλήρη διεθνή φεμινιστική πολιτική και οργάνωσε το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα με ηπιότερα χαρακτηριστικά, σύμφωνα με το ελληνικό πλαίσιο. Στο Διεθνές Συνέδριο του Παρισιού αναφέρθηκε μόνο στην πνευματική χειραφέτηση των Ελληνίδων και το δικαίωμα στη μόρφωση, ενώ στο Συνέδριο του Σικάγο εστίασε στην εργασιακή χειραφέτηση, διαμαρτυρούμενη για τους άδικους νόμους που απέκλειαν τις Ελληνίδες από την αγορά εργασίας.

Την περίοδο 1895-1905 ο φεμινισμός ήταν φόβητρο για την ελληνική κοινωνία η οποία τον είχε καταδικάσει ως μία έκφυλη και επικίνδυνη ασθένεια που προκαλούσε την διαφθορά των ηθών, της κοινωνίας και του έθνους (Psarra 2007:153-154). Ο φόβος για την κοινωνική δυσφορία που προκαλούσε η παραμικρή γυναικεία διεκδίκηση, ανάγκασε την Κ. Παρρέν και τις συναγωνίστριες να περιορίσουν τις συλλογικές δραστηριότητες τους σε εκείνες που είχαν εθνωφελή σκοπό και να αποφύγουν την συζήτηση για τα γυναικεία δικαιώματα (Παρρέν 1999:410-411). Η οργανωτική δομή της «Ένωσης των Ελληνίδων» είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της ταύτισης της γυναικείας συλλογικότητας με την εθνική δράση. Οι Ελληνίδες φεμινίστριες του πρώτου κύματος αποσύνδεσαν από την δράση τους οτιδήποτε ταυτιζόταν με την γυναικεία χειραφέτηση και κατ' επέκταση την διεκδίκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων (Ψαρά 1999:93-95).

Στα πρώτα χρόνια της καριέρας της η Κ. Παρρέν απέφυγε την χρήση όρων του Διεθνούς φεμινιστικού κινήματος, και ιδιαιτέρως την λέξη φεμινισμός⁴. Η πρώτη φορά που άρχισε να εξοικειώνεται με τους φεμινιστικούς όρους ήταν στο Συνέδριο του Σικάγο τους οποίους με τον καιρό τους άρχισε να τους χρησιμοποιεί στον λόγο της. Το 1898 χρησιμοποίησε τη λέξη φεμινιστής για να χαρακτηρίσει τον Βλάση Γαβριηλίδη ως τον φανατικότερο φεμινιστή της Ελλάδας (Ψαρρά 1999:91).

Την δεκαετία 1910, η διαμάχη για το γυναικείο ζήτημα είχε καταλαγιάσει γεγονός που αποδεικνύει ότι η ελληνική κοινωνία είχε αρχίσει να αποδέχεται σταδιακά το γυναικείο ζήτημα (Παρρέν 1999:410). Από το ξεκίνημα της Β' Περιόδου (1909-1915) της *Εφημερίδος των Κυριών* Καλλιρρόη Παρρέν είχε οικειοποιηθεί τους φεμινιστικούς όρους. Συγκεκριμένα, άρχισε να αποκαλεί τον εαυτό της ως «απόστολο του φεμινισμού» (*Εφημερίς των Κυριών*: 20/11/1894:5) έναν όρο που της είχε προσδώσει στο παρελθόν η Susan B. Anthony (Ψαρρά 1999:90 και *Εφημερίς των Κυριών* 9/3/1897:1-3), απαντώντας στον Εμμανουήλ Ροΐδη που της απέδιδε ειρωνικά τον τίτλο ότι ήταν απόστολος της πνευματικής ανάπτυξης των καταπιεσμένων Ελληνίδων (*Εφημερίς των Κυριών* 5/5/1896:1-3). Επιπλέον το 1910 για πρώτη φορά πρότεινε την συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική μέσα από το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών».

Στην ομιλία της Φεμινιστές και Φεμινίστριες στο Λύκειο των Ελληνίδων η οποία δημοσιεύτηκε σε τρία αποσπάσματα στην *Εφημερίδα των Κυριών* το 1916 διαχώρισε τον ακραίο φεμινισμό των Σουφραζετών της Αγγλίας και της Αμερικής με τον ανθρωπιστικό ελληνικό φεμινισμό (Αναστασοπούλου 1997:35 και *Εφημερίς των Κυριών* 15-31/3/1916 :8070-8072). Η ίδια παραδέχτηκε ότι η ελληνική κοινωνία δεν θα μπορούσε να στηρίξει τον φεμινισμό των δύο παραπάνω χωρών και ιδιαιτέρως της Αμερικής που το φιλελεύθερο κοινωνικό πλαίσιο παρείχε στις γυναίκες αστικά δικαιώματα και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης (*Εφημερίς των Κυριών* 1-15/4/1916:3070-3072).

⁴ Ο όρος «féministes» μεταφράστηκε για πρώτη φορά το 1873 με την αρχαιοελληνική λέξη «γυναικόφιλοι», «γυναικόφιλες», για να μη θυμίζει τις ριζοσπαστικές απαιτήσεις του δυτικού φεμινιστικού κινήματος και να μπορέσει να ενσωματωθεί ομαλά στο πολιτιστικό πλαίσιο της Ελλάδας, βλ. Psarra 2007:150-151

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Οι δράσεις της Παρρέν την περίοδο 1896-1921

4.1 Εισαγωγή

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1880 οι γυναίκες παρουσιάζονταν ως παράγοντες της εθνικής αναγέννησης, θεματοφύλακες της ελληνικής γλώσσας, της πολιτισμικής κουλτούρας και της εθνικής ταυτότητας (Αναστασοπούλου 2003:324) και κλήθηκαν από το έθνος να γίνουν φορείς μετάδοσης του ελληνισμού στα κατεχόμενα εδάφη υπό των ρόλο των μητέρων και των δασκάλων. Ο ελληνικός εθνικισμός παρουσίασε τις Ελληνίδες ως την μεσσιανική απάντηση για την απελευθέρωση των ελληνικών περιοχών που βρίσκονταν υπό κατοχή (Anastasopoulou 1997:4-6). Οι Ελληνίδες δασκάλες της εποχής ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα και τόλμησαν να διδάξουν στα σχολεία της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας με κίνδυνο της ζωής τους (Βαρίκα 2011:182-188).

4.2 Το γυναικείο ζήτημα την περίοδο του Ελληνοτουρκικού πολέμου και το ελληνικό κράτος

Η καμπή του ελληνικού εθνικιστικού παροξυσμού εκδηλώθηκε με την εξέγερση της Κρήτης το 1897 και την κήρυξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου τον Απρίλιο του ίδιου έτους (Avdela and Psarra 2005:69-70).

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος έδωσε την ευκαιρία στις Ελληνίδες φεμινίστριες να εκμεταλλευτούν την ιδιαίτερη θέση που τους προσέδιδε η εθνικιστική ιδεολογία της εποχής και να νομιμοποιήσουν την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο. Μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, η Καλλιρρόη Παρρέν τόνιζε την επιτακτική ανάγκη διεύρυνσης

των δραστηριοτήτων των Ελληνίδων, πέρα από εκείνον της πολιτισμικής μετάδοσης του Ελληνισμού μέσα από τον ρόλο της μητέρας και της δασκάλας, ζητώντας την ενασχόληση τους σε πατριωτικές δράσεις ως τη μεσσιανική λύση για την βιωσιμότητα του ελληνικού έθνους (*Εφημερίς των Κυριών* 26/1/1903-30/3/1903). Για αυτόν τον λόγο ίδρυσε το 1896 την «Ένωση των Ελληνίδων» η οποία κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου κάλυψε ένα ευρύτερο φάσμα δραστηριοτήτων με την συμμετοχή των γυναικών σε ποικίλες δράσεις, όπως την περίθαλψη και εύρεση εργασίας στους Κρητικούς πρόσφυγες, το ράψιμο στρατιωτικών στολών, την εκπαίδευση Ελλήνων νοσηλευτών, τον εξοπλισμό κινητών νοσοκομειακών μονάδων και την κάλυψη αναγκών στις πρώτες γραμμές του μετώπου. Η Καλλιρρόη Παρρέν, ύστερα από εκκλήσεις της στις φεμινίστριες που είχε γνωρίσει από τα Διεθνή συνέδρια, κατάφερε να μαζέψει 750.000 δραχμές, από τα οποία η Ένωση δημιούργησε το Ταμείο Συντάξεων για τις χήρες και τα ορφανά του πολέμου. Τα γυναικεία σωματεία νοσοκόμων από άλλες χώρες ιδιαιτέρως από την Αγγλία έστειλαν με δικά τους έξοδα καταρτισμένους νοσοκόμους (Αναστασοπούλου 2003:201-202).

Η συμμετοχή της Ένωσης στον ελληνοτουρκικό πόλεμο έδωσε την ευκαιρία στις Ελληνίδες να ενσωματωθούν στον εθνικό σώμα ως ενεργοί πολίτες μέσα από μία ενιαία συλλογική κοινωνική ομάδα (*Εφημερίς των Κυριών* 13/6/1899:1-3), να αναπτύξουν δραστηριότητες που τους είχαν απαγορευτεί στο παρελθόν και να αποδείξουν τις πολλαπλές ικανότητες τους και την ευεργετική και εθνοφελή συμβολή τους (Avdela and Psarra 2005:71). Επιπλέον, η Κ. Παρρέν διακήρυττε τον μεσσιανικό ρόλο των γυναικών και την αναγκαιότητα της κοινωνικής δραστηριοποίησής τους στον δημόσιο χώρο για την αναγέννηση του ελληνικού κράτους έπειτα από την ήττα της Ελλάδας (Avdela and Psarra 2005:73). Η «Ένωση των Ελληνίδων» βοήθησε να ανοίξει ο δρόμος για την δημιουργία φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων καθώς και επαγγελματικών σχολών (Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου 2015:75).

4.3 Η συμβολή της Καλλιρρόης Παρρέν στην εκπαίδευση

Η Κ. Παρρέν θεωρούσε επιτακτική την πρόσβαση των γυναικών στην μέση και ανώτερη εκπαίδευση της καθώς πίστευε ότι θα βοηθούσε το έθνος να αποκτήσει καλές μητέρες κατάλληλες συζύγους και παιδαγωγούς που θα μπορούσαν να διαπλάσουν χαρακτήρες ικανούς για να υπηρετήσουν την πατρίδα και να ευεργετήσουν την κοινωνία.

Διεξήγαγε έρευνες πάνω στα προγράμματα των ευρωπαϊκών σχολείων, τις οποίες δημοσίευε στην *Εφημερίδα των Κυριών* προκειμένου να ευαισθητοποιήσει την ελληνική κοινωνία αλλά και την Πολιτεία για την υιοθέτηση τους (*Εφημερίς των Κυριών* 28/1/1890:1-3).

Τον Νοέμβριο του 1889 η Κ. Παρρέν υπέβαλε την «Αναφορά των Ελληνίδων» στο ελληνικό κοινοβούλιο έχοντας μαζέψει 2.850 υπογραφές γυναικών διεκδικώντας ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες για τις γυναίκες με το άνοιγμα δημόσιων Παρθεναγωγείων, αντίστοιχα των Γυμνασίων Αρρένων στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αναστασοπούλου 2003:144 και *Εφημερίς των Κυριών* 12/11/1889:2-3). Επιπλέον ζητούσε την σύσταση Δημόσιου Διδασκαλείου Θηλέων και Επαγγελματικής και Οικοκυρικής Σχολής στην Αθήνα και την ίδρυση αγροτικών σχολών σε όλη την ελληνική περιφέρεια. Χάρη στις πιέσεις της η κυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1890 επέτρεψε για πρώτη φορά την φοίτηση γυναικών στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο με την Ιωάννα Στεφανόπολι (*Εφημερίς των Κυριών* 30/9/1890:3-5) και την Ελένη Ρούσσου (*Εφημερίς των Κυριών*, 2/12/1890:6) να χρίζονται ως οι πρώτες Ελληνίδες φοιτήτριες στην Ελλάδα.

4.3.1 Η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή

Το μεγάλο όνειρο της Καλλιρρόης Παρρέν από τους πρώτους μήνες της δράσης της ήταν η εισαγωγή της πρακτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Πίστευε ότι οι Οικοκυρικές και Επαγγελματικές Σχολές θα συμπλήρωναν της εκπαίδευση των κοριτσιών όλων των τάξεων και θα έδιναν διέξοδο σε πρακτικά και βιοποριστικά επαγγέλματα ειδικά για τα κορίτσια φτωχότερων τάξεων, ώστε να μπορέσουν να βοηθήσουν την οικογένεια τους οικονομικά, να μαζέψουν την προίκα τους ή να μπορέσουν να συντηρηθούν μόνες τους σε περίπτωση αγαμίας. Η Ελληνίδα φεμινίστρια από το 1887 έκανε αλλεπάλληλες προσπάθειες να πείσει τις εκάστοτε κυβερνήσεις να εισάγουν στην Ελλάδα την πρακτική εκπαίδευση (*Εφημερίς των Κυριών* 1-5/11/1908:1-2). Τελικά μετά το τέλος του πολέμου το 1897 η «Ένωση των Ελληνίδων» ανέλαβε την ίδρυση της πρώτης Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής στην Ελλάδα η οποία λειτούργησε τον Σεπτέμβριο του 1897 (*Εφημερίς των Κυριών* 13/7/1897:2-3). Το 1899 ιδρύθηκαν παρόμοιες σχολές στον Πειραιά και την Πάτρα.

Στην Σχολή θα φοιτούσαν με δίδακτρα απόφοιτες Παρθεναγωγείων οι οποίες ήθελαν να μορφωθούν στο έργο της καλής οικοδέσποινας. Η Σχολή χωριζόταν στο Οικιακό και το Επαγγελματικό Τμήμα. Στο Οικιακό Τμήμα διδάσκονταν τα μαθήματα της μαγειρικής και της βρεφοκομίας. Τα μαθήματα αυτά μπορούσαν να παρακολουθήσουν δωρεάν άπορες κοπέλες οι οποίες ήθελαν να εξασκήσουν το επάγγελμα της μαγείρισσας και της βρεφονηπιόκομου. Επιπλέον διδάσκονταν μαθήματα της οικιακής οικονομίας. Το Επαγγελματικό Τμήμα περιλάμβανε τα μαθήματα πλαστικής, ξυλογραφίας, ζωγραφικής, κομψοτεχνίας και φωτογραφίας. Τα γενικά μαθήματα και για τα δύο τμήματα ήταν τα θρησκευτικά, η ανάγνωση και γραφή, αριθμητική, πατριδογνωσία, ιστορία και υγιεινή(Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου 2015:64-65). Στο πρόγραμμα της Σχολής υπήρχε από την αρχή αγροτικό τμήμα το οποίο λειτούργησε το 1908. Μέσα στα πλαίσια της Σχολής δημιουργήθηκε το 1909 το Τμήμα Παροχής Εργασίας το οποίο φρόντιζε να βρει εργασία στις άπορες γυναίκες (Αναστασοπούλου 2003:157-158).

Μέσα σε λιγότερο από τρία χρόνια η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή χάρη στις εξαιρετικές επιδόσεις της δέχτηκε τα συγχαρητήρια της πριγκίπισσας Σοφίας και του Υπουργού Παιδείας Ευταξία και απέσπασε διθυραμβικά σχόλια για την από τις εφημερίδες *Ακρόπολις*, *Εστία* και *Εσπερινή Ακρόπολις* (Αναστασοπούλου 2003:159). Η Καλλιρρόη Παρρέν μπορεί να μην κατάφερε να πείσει την Πολιτεία να ψηφίσει νομοσχέδιο για την ίδρυση δημόσιων επαγγελματικών σχολών, κινητοποίησε όμως την ιδιωτική πρωτοβουλία για την σύσταση παρόμοιων εκπαιδευτικών σχολών στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

4.3.2 Το Λύκειο των Ελληνίδων

Το αποκορύφωμα της φεμινιστικής δράσης της Κ. Παρρέν ήταν η ίδρυση του Λυκείου των Ελληνίδων το 1911 στο οποίο η Παρρέν ήταν πρόεδρος μέχρι τον θάνατο της και θα αποτελούσε το κέντρο της φεμινιστικής της δραστηριότητας μετά το κλείσιμο της *Εφημερίδας των Κυριών*. Στόχος του Λυκείου ήταν η καταπολέμηση της ξενομανίας και η διατήρηση των ελληνικών εθίμων, ηθών και παραδόσεων, η πίστη στην Ορθοδοξία, ο σεβασμός στην οικογένεια και η ανάδειξη του πατριωτικού φρονήματος (Αβδελά και Ψαρρά 1985:45-46). Τα κορίτσια που φοιτούσαν στο Λύκειο επιφορτίζονταν με το καθήκον της διάδοσης της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης (Kyriakidou 2014:102-

103). Η ίδρυση του Λυκείου έγινε σύμφωνα με τα πρότυπα των Ευρωπαϊκών Lyceum Clubs.

Το Λύκειο των Ελληνίδων ήταν διαιρεμένο σε τμήματα: το Επιστημονικό, το Φιλολογικό, το Παιδαγωγικό και το Καλλιτεχνικό που υποδιαιρούνταν στα τμήματα Μουσικής, Χορού, Ζωγραφικής, Γλυπτικής και Κομψοτεχνίας (Αναστασοπούλου 2003:213). Σκοπός του Λυκείου ήταν να ενώσει τις πνευματικές και καλλιτεχνικές δυνάμεις των Ελληνίδων οι οποίες θα δραστηριοποιούνταν υπέρ των δικαιωμάτων των Ελληνίδων, της οικογένειας και του έθνους. Για την επίτευξη αυτών των σκοπών οργάνωνε επιστημονικές και εκλαϊκευτικές διαλέξεις.

4.4 Το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το διεθνές φεμινιστικό κίνημα κινητοποιήθηκε δραστικά για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα των γυναικών, ιδρύοντας το 1904 την «Διεθνή Συμμαχία Γυναικών για το Δικαίωμα Ψήφου» «International Women Suffrage Alliance» και την «Διεθνή Ένωση Γυναικών για την Ειρήνη και την Ελευθερία».

Το 1908 με πρωτοβουλία της «Ένωσης των Ελληνίδων» ιδρύθηκε στην Ελλάδα το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών», ως τμήμα του «Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών» με πρώτη πρόεδρο την Ελένη Γρίβα (*Εφημερίς των Κυριών* 15-31/5/1909). Το Εθνικό Συμβούλιο ήταν μια παραλλαγή της Ένωσης των Ελληνίδων με μεγαλύτερη όμως εμβέλεια, ήταν χωρισμένο σε πέντε τμήματα και συγκέντρωσε όλες τις ελληνικές γυναικείες οργανώσεις (Αναστασοπούλου 2003:204-205), όπως το Λύκειο των Ελληνίδων και τον «Πατριωτικό Σύνδεσμο» (Psarra 2007:163). Ο πρωταρχικός σκοπός του Εθνικού Συμβουλίου ήταν να ζητήσει από την Πολιτεία να προβεί σε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών. Με την υπόδειξη του «Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών», ιδρύθηκαν δυο νέα τμήματα, το Νομοθετικό Τμήμα και το Δημοσιογραφικό Τμήμα. Το Νομοθετικό Τμήμα με πρόεδρο την Κ. Παρρέν στόχευε στην νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων των Ελληνίδων και την ψήφιση προστατευτικών νόμων με την υποβολή προτάσεων στην Βουλή (*Εφημερίς των Κυριών* 1/10/1910:1291-1292). Το 1909 ζήτησε αναθεώρηση άρθρων αστικού κώδικα. Συγκεκριμένα, πρότεινε την ενηλικίωση των κοριτσιών από τα δώδεκα στα δεκαέξι χρόνια, για να περιορίσει το σωματεμπόριο, ένα από τα σοβαρότερα κοινωνικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας

στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (*Εφημερίς των Κυριών* 1-15/12/1909:913-914). Επιπλέον ζήτησε να ψηφιστεί η αποπλάνηση ανηλίκου ως ποινικό αδίκημα, να τιμωρείται διά νόμου η σωματεμπορία, να μη δικαιούται να δαπανά ο σύζυγος την περιουσία της συζύγου χωρίς την συγκατάθεση της, να τιμωρείται η βίαιη συμπεριφορά των γονιών προς τα ανήλικα παιδιά τους, να τιμωρούνται αυστηρά οι άντρες δολοφόνοι, να παραχωρηθεί το προνόμιο της Κυριακάτικης αργίας στις γυναίκες και τα παιδιά, να οριστεί ως πέρασ εργασιμων ωρών η όγδοη εσπερινή και να μην επιτρέπεται σε γυναίκες και παιδιά κάτω των δώδεκα ετών η εργασία σε επιβλαβή για την υγεία εργοστάσια. Επιπλέον ζητούσε την υποχρεωτική εκπαίδευση των κοριτσιών και την εισαγωγή των επαγγελματικών και οικοκυρικών μαθημάτων στην δημοτική εκπαίδευση (Αναστασοπούλου 2003:206-208). Από τις παραπάνω προτάσεις τελικά κατάφεραν να ψηφισθούν η μείωση εργασιμων ωρών στα εργαστήρια ραπτικής για τα εργαζόμενα παιδιά, η κατάργηση του νυχτερινού ωραρίου για τις γυναίκες και τα παιδιά και η κυριακάτικη αργία κατόπιν έκκλησης της Κ. Παρρέν στην κυβέρνηση.

4.5 Η θέση της Καλλιρρόης Παρρέν απέναντι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Το ξέσπασμα των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου προκάλεσαν την ρήξη της ενότητας του «Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών» με τα Εθνικά Συμβούλια διαφόρων χωρών συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας όσο αφορά την αντιμετώπιση του πολέμου. Το «Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών» υποστήριζε την σύσσωμη κινητοποίηση όλων των Εθνικών Συμβουλίων για την κατάπαυση του πολέμου, με τη δημιουργία Τμημάτων Ειρήνης στα Εθνικά Συμβούλια των επιμέρους κρατών.

Στην Ελλάδα το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών» είχε ήδη αντιδράσει στην σύσταση Τμημάτων Ειρήνης πριν τους Βαλκανικούς πολέμους και μέσω της αντιπροσώπου του Κ. Παρρέν υποστήριζε τον «πατριωτικό πόλεμο» (Psarra 2007:163-164). Η απάντηση της Κ. Παρρέν είναι χαρακτηριστική: «*Εφ'όσον έχομεν αδελφούς δούλους*» μας είναι αδύνατον να ταχθώμεν υπό τας σημαίας των ειρηνοφίλων» (*Εφημερίς των Κυριών* 1-15/2/1914:2537 και *Εφημερίς των Κυριών* 15-30/11/1915:2921-1922). Το αποτέλεσμα αυτής της διαμάχης ήταν να ατονήσουν οι σχέσεις μεταξύ των δύο συνδέσμων.

4.6 Οι νέες διεκδικήσεις των γυναικών και η στάση της Καλλιρρόης Παρρέν

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα βρέθηκε διχασμένο ανάμεσα στην νέα ριζοσπαστική γενιά γυναικών που απαιτούσε πολιτικά δικαιώματα και την μετριοπαθή συντηρητική μερίδα φεμινιστριών. Την ίδια περίοδο η κυβέρνηση Βενιζέλου (1911-1920) γνωστή για την φιλοευρωπαϊκή και φιλελεύθερη πολιτική της είχε αναλάβει τον εξευρωπαϊσμό και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους (Καραμάνου 2015:185-187). Η Καλλιρρόη Παρρέν το 1917 αναγκάστηκε να κλείσει απότομα την εφημερίδα της και να εξοριστεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου στην Ύδρα έως το 1918 λόγω των βασιλικών της φρονημάτων (Μόσχου-Σακορράφου 1990:104). Με το κλείσιμο της Εφημερίδος των Κυριών, η Κ. Παρρέν περιόρισε την δράση της μόνο μέσα από το Λύκειο των Ελληνίδων.

Μια καινούργια εποχή είχε ξεκινήσει για το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα το οποίο αποτελούταν πλέον από δύο οργανισμούς. Το 1919 το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών» αποκατέστησε τις σχέσεις του με το «Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών» διατηρώντας μία συντηρητική φεμινιστική πολιτική, ενώ το 1920 οι προοδευτικές φεμινίστριες αποφάσισαν επισήμως να διεκδικήσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα με την σύσταση του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» ο οποίος αποτελούσε τμήμα της «Διεθνούς Συμμαχίας Γυναικών για το Δικαίωμα Ψήφου».

Η Καλλιρρόη Παρρέν που θεωρούταν πλέον εκπρόσωπος ενός ξεπερασμένου, αρχαϊκού φεμινισμού, παρέμεινε πιστή στις συντηρητικές και μετριοπαθείς θέσεις της και μέσα από το Λύκειο των Ελληνίδων συνέχιζε την φεμινιστική πολιτική της αποφεύγοντας οποιαδήποτε συνεργασία με τις άλλες γυναικείες οργανώσεις της εποχής (Αβδελά και Ψαρρά 1985:45-46). Το 1921 προκάλεσε το πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνίδων από το οποίο κατατέθηκαν σχέδια προτάσεων στην Βουλή που αφορούσαν την διεκδίκηση των πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων των Ελληνίδων (Αναστασοπούλου 2003:260-262).

4.7 Η προώθηση του φεμινισμού μέσα από τα λογοτεχνικά έργα της Παρρέν

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, η λογοτεχνία επηρεασμένη από την εθνικιστική ιδεολογία της εποχής, παρουσίαζε μία εξιδανικευμένη μεσσιανική εικόνα των γυναικών, ως ουσιαστικό παράγοντα για την αναγέννηση και βιωσιμότητα του έθνους, μέσα από την μητρική τους ιδιότητα (Anastasopoulou 1997:4-5). Όμως η φιλογυνική λογοτεχνία εξακολουθούσε να αντικατοπτρίζει τις γυναίκες ως άνισα παθητικά όντα, ενισχύοντας την αντρική κυριαρχία (Παρρέν 1999:433-434). Βεβαίως εξακολουθούσε να υπάρχει δριμύτατη κριτική ιδιαιτέρως από τον Εμμανουήλ Ροΐδη για την ανικανότητα των γυναικών να ασκήσουν την συγγραφική δραστηριότητα, αλλά και για τον κίνδυνο υιοθέτησης επικίνδυνων συμπεριφορών από τις αναγνώστριες, όπως η διεκδίκηση απόκτησης δημόσιου λόγου (Λαλαγιάννη 2005:631-632).

Την ίδια περίοδο η Κ. Παρρέν άρχισε να δραστηριοποιείται με την συγγραφή μυθιστορημάτων μέσα από τα οποία παρουσίαζε τις φεμινιστικές θέσεις της για την γυναικεία χειραφέτηση. Την χρονική περίοδο 1899-1903 δημοσίευε με το ψευδώνυμο Μάια στην *Εφημερίδα των Κυριών* σε συνέχειες την Τριλογία *Τα Βιβλία της Αυγής* που αποτελείται από τα έργα *Η Χειραφετημένη* (*Εφημερίς των Κυριών* 17/1/1899:3-4) *Η Μάγισσα* (*Εφημερίς των Κυριών* 10/9/1900:2-4) και το *Νέο Συμβόλαιο* (*Εφημερίς των Κυριών* 23/12/1901:4-5). Αμέσως μετά την ολοκλήρωσή τους σε συνέχειες στην *Εφημερίδα των Κυριών* δημοσιεύτηκαν σε βιβλία από τον εκδοτικό οίκο του Παρασκευά Λεωνή το 1900 το 1901 και το 1902 αντιστοίχως.

Και τα τρία μυθιστορήματα αναφέρονται στην πνευματική αντιπαράθεση του κόσμου των παλιών ιδεών και προκαταλήψεων της Ανατολής και του σύγχρονου κόσμου της ισότητας και της κοινωνικής προόδου που αντιπροσωπεύει η Δύση (Psarra 2007:155-156). Τα κύρια θέματα που παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα είναι ο γάμος ως συμβόλαιο ισοτιμίας, η αμοιβαία συνύπαρξη των φύλων στην κοινωνία, η επιλογή συζύγου, το διαζύγιο, ο ρόλος των γυναικών στην ελληνική κοινωνία και η ανάπτυξη της γυναικείας ανεξαρτησίας μέσα από την μόρφωση και την εργασία (Αναστασοπούλου 2003:329).

Ο τίτλος της τριλογίας «Τα Βιβλία της Αυγής» προμήνυε την γέννηση μιας νέας εποχής και ενός νέου προτύπου κοινωνικής οργάνωσης στο οποίο η γυναίκα

παρουσιαζόταν ως η εθνοσωτήρια λύση για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας (Παρρέν 1999:437-439), μέσα από τον νέο κοινωνικό ρόλο της μητέρας και της παιδαγωγού (Anastasopoulou 1997:23). Σε αυτήν την νέα εποχή, η Καλλιρρόη Παρρέν κατασκεύασε το ιδεώδες νέο πρότυπο της γυναίκας που παρουσίασε στα Βιβλία της Αυγής. Η «νέα γυναίκα» ήταν μία χειραφετημένη, μορφωμένη και εργαζόμενη μητέρα, με υψηλό πατριωτικό φρόνημα και πνευματική καλλιέργεια, σε αντίθεση με τη άβουλη αγράμματη γυναίκα του παλαιού κόσμου. Ήταν μία ολοκληρωμένη προσωπικότητα, που λειτουργούσε με βάση την συνείδηση της, παίρνοντας μόνη της τις αποφάσεις που καθόριζαν την ζωή της και ήταν ικανή να ανταπεξέλθει χωρίς την αντρική πατρωνία (Αναστασοπούλου 2003:329). Για να μπορέσει όμως να αναπτύξει την προσωπικότητα της και να αναλάβει τον νέο κοινωνικό της ρόλο, θα έπρεπε να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης της.

Ακολουθούν με μικρή απόστασή τα μυθιστορήματα *Χωρίς Όνομα* (1905-1906), στο οποίο επικροτείται το διαζύγιο ως λύση ενός κακού γάμου, αφήνοντας ελπίδες για ένα δεύτερο πιο πετυχημένο, *Το Μαραμένο Κρίνο* (1907-1910) στο οποίο προβάλλεται η εικόνα της χειραφετημένης γυναίκας, μιας αυτόνομης προσωπικότητας ικανής να χαράξει την δική της πορεία ζωής σύμφωνα με τους δικούς της όρους και *Το Άσπρο Τριαντάφυλλο* (1915-1917). Το φθινόπωρο του 1899 και παράλληλα με τη δημοσίευση της Χειραφετημένης παρουσιάστηκε σε έντεκα συνέχειες και σε μετάφραση της Ελένης Γεωργιάδου η μελέτη του στοχαστή και συγγραφέα Jules Bois (*Εφημερίς των Κυριών*, 15/6/1902: 1-2) με τίτλο «Η Νέα Γυνή» (*Εφημερίς των Κυριών*, 3/10/1899-19/12/1899).

Συμπεράσματα

Η Καλλιρρόη Σιγανού Παρρέν υπήρξε αναμφισβήτητα η πρώτη Ελληνίδα γυναίκα που πάλεψε για την νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών. Κατάφερε να εκμεταλλευτεί την εθνικιστική αντίληψη της εποχής για να προωθήσει την φεμινιστική πολιτική της. Κατασκεύασε μία συλλογική ταυτότητα των γυναικών με βάση το βιολογικό χαρακτηριστικό της μητρότητας, την παρουσίασε ως αναπόσπαστο και σημαντικό παράγοντα του εθνικού σώματος και καθόρισε τους τρόπους ένταξης της στον δημόσιο χώρο σύμφωνα με τα έμφυλα χαρακτηριστικά της. (Avdela and Psarra 2005:67-68). Όμως η έμφυλη διχοτόμηση και κατ' επέκταση η διαφοροποίηση των κοινωνικών δραστηριοτήτων των γυναικών σε σχέση με εκείνων των αντρών επιβεβαίωσε την κοινωνική τους ανισότητα καθώς στηριζόταν στα πρότυπα του πατριαρχικού συστήματος (Παρρέν 1999:439). Παράλληλα η αποποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων παράτεινε τον αποκλεισμό των Ελληνίδων από τον δημόσιο χώρο. Η ήπια και μετριοπαθής προσαρμοσμένη στο ελληνικό πλαίσιο γυναικεία χειραφέτηση εξυπηρετούσε την στρατηγική της σταδιακής αρμονικής ενσωμάτωσης και αποδοχής της από την ελληνική κοινωνία, όμως άφηνε περιθώρια στους αντιφεμινιστές για να προωθήσουν τις κατηγορίες τους.

Αν κρίνουμε την κοινωνική θέση των γυναικών στην ελληνική ανδροκρατούμενη κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, ο συντηρητικός φιλελευθερισμός και η στρατηγική της λογικής προπαγάνδας που υιοθέτησε η Κ. Παρρέν ήταν η μόνη λύση για να μπορέσει να γίνει αποδεκτό το γυναικείο ζήτημα στην πατριαρχική ελληνική κοινωνία. Η σύγχρονη οπτική σκοπιά μπορεί να θεωρήσει αρκετά συντηρητική την δράση της Καλλιρρόης Παρρέν σε σχέση με τις ριζοσπαστικότερες διεκδικήσεις του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος της εποχής (τέλη 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα). Όμως θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η κοινωνική οργάνωση της Ελλάδας το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Οι δύο κατασταλτικοί παράγοντες της γυναικείας χειραφέτησης ήταν το πατριαρχικό σύστημα και η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία εξακολουθούσε να ορίζει την κοινωνική οργάνωση του τόπου, σε αντίθεση με τις βόρειες και δυτικές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής που επηρεασμένες από τις αρχές του Διαφωτισμού (ατομικά δικαιώματα, ελευθερίες κ.λ.π)

κατάφεραν να ξεπεράσουν τους θρησκευτικές επιταγές και να αποδεχτούν την γυναικεία χειραφέτηση καθώς και την νομική εξίσωση των δύο φύλων.

Η πρώτη αρχηγός του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών* οργάνωσε την φεμινιστική της δράση και προώθησε τις διεκδικήσεις της στην ελληνική κοινωνία. Αν κρίνουμε εκ του αποτελέσματος η *Εφημερίς των Κυριών* κατάφερε να πετύχει τον στόχο της, δηλαδή να συσπειρώσει το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα και να πείσει την Πολιτεία να αποδεχτεί μερικές από τις διεκδικήσεις των Ελληνίδων φεμινιστριών, όπως την εισαγωγή των γυναικών στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο. Η σημαντικότερη προσφορά της *Εφημερίδας των Κυριών* στην προώθηση της γυναικείας χειραφέτησης είναι ότι κατάφερε να διαμορφώσει την συνείδηση του γυναικείου φύλου. Οι γυναίκες αναγνώρισαν ότι η κοινωνική τους υποτέλεια προερχόταν από τα βιολογικά χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούσαν από τους άντρες και με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά οργανώθηκαν ως μία συλλογική ομάδα και τα χρησιμοποίησαν ως επιχείρημα για την άρση του κοινωνικού τους αποκλεισμού (Βαρίκα 2011: 287-289 και Ψαρρά 1999:99).

Η Καλλιρρόη Παρρέν κατάφερε να για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού έθνους να δώσει φωνή και δύναμη στις Ελληνίδες να παλέψουν για τα δικαιώματά τους στην εκπαίδευση, την αγορά εργασίας, την μισθωτή εργασία και άνοιξε τον δρόμο για τη νέα γενιά φεμινιστριών, η οποία πάλεψε και τελικά κατάφερε να πετύχει την νομική εξίσωση με τους άντρες.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Α. Έργα της Καλλιρρόης Παρρέν

Παρρέν Καλλιρρόη, *Ζωή ενός Έτους, Επιστολαί Αθηναίας προς Παρισινήν, 1896-1897*, «Καθημερινά εντυπώσεις». Πρόκειται για αναδιατύπωση άρθρων που είχαν εκδοθεί στην *Εφημερίδα των Κυριών*, εκδ. Παρασκευά Λεωνή χωρίς χρονολογία έκδοσης

Παρρέν Καλλιρρόη, *Η Χειραφετημένη*, «Επίμετρο Αγγέλικα Ψαρρά: το μυθιστόρημα της χειραφέτησης. Η «συνετή» ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Εκάτη 1999

Β. Άρθρα από την *Εφημερίδα των Κυριών*

Καλλιρρόη Παρρέν, «Εμπρός εις τον νεκρόν πατέρα μου», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-30 Ιουνίου 1909, Περίοδος Β. Έτος 23, αρ. 970, σελ. 1-2

Μαρία Ιωαννίδου, «Ιστορία μητρικής ψυχής», *Εφημερίς των Κυριών*, 25 Οκτωβρίου 1887, Έτος Α΄ αρ. 34, σελ.3-4

Μαριάνθη Ι. Βάλληνδα, «Τα καθήκοντα της γυναίκος προς την πατρίδα», *Εφημερίς των Κυριών* 18 Σεπτεμβρίου 1894 , Έτος Η, αρ. 365,σελ.1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η ελληνική γλώσσα Α΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 16 Νοεμβρίου 1903, Έτος17^ο, αρ. 768, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Η ελληνική γλώσσα και οι Ελληνίδες Β΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 23 Νοεμβρίου 1903, Έτος17^ο, αρ. 769, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η ελληνική γλώσσα Γ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 30 Νοεμβρίου 1903, Έτος 17^ο, αρ. 770, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η ελληνική γλώσσα Δ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 7 Δεκεμβρίου 1903, Έτος 17^ο, αρ. 771, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η ελληνική γλώσσα Ε'», *Εφημερίς των Κυριών*, 13 Δεκεμβρίου 1903, Έτος 17^ο, αρ. 772, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Ο Ροΐδης και οι γράφουσαι Ελληνίδες», *Εφημερίς των Κυριών*, 12 Μαΐου 1896, Β' μέρος, Έτος I, αρ. 443, σελ. 2

Ανώνυμο, «Πρόγραμμα», *Εφημερίς των Κυριών*, 8 Μαρτίου 1887, Έτος Α, αρ. 1, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Έχουμε Μητέρες»; *Εφημερίς των Κυριών*, 8 Μαρτίου 1887, Έτος Α', αρ. 1, σελ. 2-3

Ελένη Γεωργιάδου, «Προς τις μητέρες, το θάρρος των γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, 5 Ιουλίου 1898, Έτος ΙΒ, αρ. 539, σελ. 2-3

Ανώνυμο, «Οι ηρωίδες μητέρες», *Εφημερίς των Κυριών*, 19 Μαρτίου 1900, Έτος ΙΔ, αρ. 612, σελ. 1-2

Καλλιρρόη Παρρέν, «Ιστορία της Γυναικός από Κτίσεως Κόσμου μέχρι σήμερον», *Εφημερίς των Κυριών*, 5 Φεβρουαρίου 1889, Έτος Β', αρ. 100, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Υπάρχει στην Ελλάδα Γυναικείο Ζήτημα;» *Εφημερίς των Κυριών*, 14 Οκτωβρίου 1907, Έτος 21, αρ. 928, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Υπάρχει στην Ελλάδα γυναικείο ζήτημα;» *Εφημερίς των Κυριών*, 10 Ιουλίου 1888, Έτος Β, αρ. 70, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Το γυναικείο ζήτημα, Α΄. Οι δύο αιώνιοι αντίπαλοι», *Εφημερίς των Κυριών*, 3 Δεκεμβρίου 1900, Έτος ΙΔ, αρ. 642, σελ. 1-2

Καλλιρρόη Παρρέν, «Οι παλαιοί νόμοι και οι γυναίκες» *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Νοεμβρίου 1910, Περίοδος Β, Έτος 24 αρ.994,σελ.1342-1343

Ανώνυμο, «Η χειραφετούμενη Ελληνίδα διά της εργασίας, Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή » *Εφημερίς των Κυριών*, 18 Οκτωβρίου 1887, έτος Α΄, αρ.33, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Κυβέρνηση, νομοσχέδια και γυναίκες», *Εφημερίς των Κυριών*, 20 Δεκεμβρίου 1887, Έτος Α, αρ. 42, σελ. 1-2

Ιουλιέττα Αδάμ, «Συμβουλές της Κας Ιουλιέττας Αδάμ, προς την *Εφημερίδα των Κυριών*», *Εφημερίς των Κυριών*, 5 Απριλίου 1887, Έτος Α αρ. 5, σελ. 2

Ανώνυμο, «Τι εννοούμε χειραφέτηση από την εργασία, *Εφημερίς των Κυριών*, 14 Αυγούστου 1888, Έτος Β΄, αρ.75 σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Το ζήτημα της γυναικός, συγκεντρωμένο στην μέση κοινωνική τάξη», *Εφημερίς των Κυριών*, 6 Μαρτίου 1888, Έτος Β, αρ. 52, σελ. 3-4

Ανώνυμο, «Γάμος και εργασία, στοιχεία απαραίτητα για την ευδαιμονία της γυναίκας», *Εφημερίς των Κυριών*, 1 Νοεμβρίου 1887, Έτος Α, αρ. 35, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Η ευτυχία εν τη αγάπη» *Εφημερίς των Κυριών*, 16 Οκτωβρίου 1894, Έτος Η, αρ. 369, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Τα διαζύγια», *Εφημερίς των Κυριών*, 28 Σεπτεμβρίου 1902, έτος 16, αρ. 718, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Γιατί οι γυναίκες παρεκτρέπονται», *Εφημερίς των Κυριών*, 7 Φεβρουαρίου 1888, Έτος Α, αρ. 48, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Τα διαζύγια ΣΤ», *Εφημερίς των Κυριών*, 26 Οκτωβρίου 1902, έτος 16, αρ. 722, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Εξασφαλίζει ο γάμος το μέλλον της γυναίκας;», *Εφημερίς των Κυριών*, 11 Οκτωβρίου 1887, Έτος Α, αρ. 32, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Τα διαζύγια», *Εφημερίς των Κυριών*, 21 Σεπτεμβρίου 1902, έτος ΣΤ, αρ. 717, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Γιατί να επιτρέπεται ο δεύτερος γάμος», *Εφημερίς των Κυριών*, 11 Σεπτεμβρίου 1888, Έτος Β, αρ. 80, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Τα διαζύγια Γ», *Εφημερίς των Κυριών*, 5 Οκτωβρίου 1902, έτος 16, αρ. 719, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Φόρος επί των αγάμων», *Εφημερίς των Κυριών*, 8 Μαρτίου 1887, Έτος Α, αρ. 1, σελ. 3-4

Ανώνυμο, «Τιμωρείτε τους αθετούντας τας περί του γάμου υποσχέσεις των», *Εφημερίς των Κυριών*, 17 Ιουλίου 1888, Έτος Β, αρ. 71, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι ηρωίδες της πολιτικής» *Εφημερίς των Κυριών*, 26 Νοεμβρίου 1906, Έτος 20, αρ.893, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Η Κρητική Βουλή και αι γυναίκες», *Εφημερίς των Κυριών* 24 Μαρτίου 1902, Έτος ΙΕ, αρ. 700, σελ.8

Ανώνυμο, «Προς τις συζύγους των πολιτευομένων», *Εφημερίς των Κυριών*, 24 Φεβρουαρίου 1891, Έτος Δ, αρ. 201 σελ. 1-2

Καλλιρρόη Παρρέν, «Οι γυναίκες στην πολιτική», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Μαρτίου 1909, Περίοδος Β Έτος 23, αρ. 963, σελ. 577-578

Ανώνυμο, «Σχολείο στις φυλακές, *Εφημερίς των Κυριών*, 20 Ιανουαρίου 1891, Έτος Δ, αρ.196, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Άσυλο Αγίας Αικατερίνης για τις άπορες εργάτριες και υπηρέτριες», *Εφημερίς των Κυριών*, 17 Ιανουαρίου 1893, Έτος ΣΤ αρ. 289, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι θυγατέρες του επουράνιου Βασιλέως και οι ισοβίως ανίατοι», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Φεβρουαρίου 1892, Έτος Ε, αρ. 245, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Πόκερ», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Ιανουαρίου 1908, Περίοδος Β αρ. 940, σελ. 1-3

Καλλιρρόη Παρρέν, «Οι Ελληνίδες τηλεφωνήτριες», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Μαρτίου 1908, Περίοδος Β, Έτος 22, αρ. 944, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Διεθνές Συνέδριο Υπέρ των Δικαιωμάτων των Γυναικών, ανταπόκριση από Παρίσι», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Ιουλίου 1889, Έτος Γ, αρ. 121, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Σχολή της Κυριακής», *Εφημερίς των Κυριών*, 8 Οκτωβρίου 1889, Έτος Γ. αρ. 135, σελ. 1-2

Ανώνυμο, Από Σικάγο 21 Μαΐου, η επίσημη ημέρα, Προοίμιο της Προέδρου-Ο λόγος της Κ. Παρρέν-Η αρχαία και η σύγχρονη Ελληνίδα και η γυναικεία αλληλεγγύη», *Εφημερίς των Κυριών*, 13 Ιουνίου 1893, Έτος Ζ, αρ. 310, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Τα εν Ελλάδι Γυναικεία Σωματεία και η εν γένει γυναικεία δράσης», *Εφημερίς των Κυριών*, 13 Ιουνίου 1893, Έτος Ζ, αρ. 310, σελ.4-6

Ανώνυμο, «Εκ Σικάγου, η επίσημη έναρξη του Διεθνούς Συνεδρίου των Γυναικών η προσφώνηση της Κας Καλλιρρόης Παρρέν 3/15 Μαΐου», *Εφημερίς των Κυριών*, 30 Μαΐου 1893, Έτος Ζ, αρ. 308, σελ.1-3

Ανώνυμο, «Από την Αθήνα στο Σικάγο, Ημερολόγιο Ελληνίδας ταξιδιώτριας», *Εφημερίς των Κυριών*, από 30 Μαΐου 1893 έως 27 Νοεμβρίου 1894, τεύχη 308-375

Ανώνυμο, «Νέες Σκέψεις. Η Γυναικεία Ένωση», *Εφημερίς των Κυριών*, 12 Σεπτεμβρίου 1893, Έτος Ζ, αρ. 318, σελ.1-2

Ανώνυμο, «Σκοπός γυναικείας Ενώσεως», *Εφημερίς των Κυριών*, 26 Σεπτεμβρίου 1893, Έτος Ζ, αρ. 320, σελ. 1-2

Καλλιρρόη Παρρέν, «Γιατί δεν ζητώ ψήφο», *Εφημερίς των Κυριών*, 1 Ιουνίου 1910, Περίοδος Β. Έτος 24, αρ. 988, σελ. 1193-1194

Ανώνυμο, «Από την Αθήνα στο Σικάγο, Ημερολόγιο Ελληνίδας ταξιδιώτριας», *Εφημερίς των Κυριών*, 20 Νοεμβρίου 1894, Έτος Η, αρ. 374, σελ.4-6

Ανώνυμο, «Η δεκαετηρίς της Εφημερίδος των Κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, 9 Μαρτίου 1897, Έτος Ι, αρ. 479, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες» *Εφημερίς των Κυριών*, 5 Μαΐου 1896 Έτος Ι, αρ. 442,σελ. 1-3

«Φεμινιστές και Φεμινίστριες», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Μαρτίου 1916, αρ. 1080

«Φεμινιστές και Φεμινίστριες» *Εφημερίς των Κυριών* 15-31 Μαρτίου 1916, αρ. 1081, σελ. 3044-3045

«Φεμινιστές και Φεμινίστριες», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Απριλίου 1916, αρ. 1082, σελ. 3070-3072

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή», *Εφημερίς των Κυριών*, 26 Ιανουαρίου 1903, Έτος 16, αρ.734, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Φεβρουαρίου 1903, Έτος 16°, αρ.735, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Γ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 7 Φεβρουαρίου 1903, Έτος 16°, αρ.736, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Δ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 16 Φεβρουαρίου 1903, Έτος 16°, αρ.737, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Ε'», *Εφημερίς των Κυριών*, 23 Φεβρουαρίου 1903, Έτος 16°, αρ.738, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή ΣΤ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Μαρτίου 1903, Έτος 16°, αρ.739, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Ζ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 9 Μαρτίου 1903, Έτος 16°, αρ.740, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Η'», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Μαρτίου 1903, Έτος 17°, αρ.741, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Θ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 23 Μαρτίου 1903, Έτος 17°, αρ.742, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι Ελληνίδες και η εθνική ζωή Ι'», *Εφημερίς των Κυριών*, 30 Μαρτίου 1903, Έτος 17°, αρ.743, σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Οι ευθύνες των γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, 13 Ιουνίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 580, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Και ημείς περί της εκπαιδύσεως του φύλου μας» *Εφημερίς των Κυριών*, 28 Ιανουαρίου 1890, Έτος Γ αρ.150, σελ.1-3

Ανώνυμο, «Αναφορά Ελληνίδων Γυναικών προς τους αντιπροσώπους του έθνους», *Εφημερίς των Κυριών*, 12 Νοεμβρίου 1889, Έτος Γ, αρ. 140, σελ. 2-3

Ανώνυμο, «Αναφορά των Ελληνίδων προς τον Πρόεδρο της κυβέρνησης», *Εφημερίς των Κυριών*, 23 Οκτωβρίου 1888, Έτος Β, αρ.86, σελ. 1-3

Ανώνυμο, «Η δις Στεφανόπολι, Φοιτήτρια της Νομικής Σχολής» *Εφημερίς των Κυριών*, 30 Σεπτεμβρίου 1890, Έτος Δ, αρ.181, 30 Σεπ 1890:3-5

Ανώνυμο, «Και άλλη φοιτήτρια του Πανεπιστημίου», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Δεκεμβρίου 1890, Έτος Δ, αρ. 190,σελ. 6

Καλλιρρόη Παρρέν, «Καλή Αρχή», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Νοεμβρίου 1908, Περίοδος Β, Έτος 22, αρ. 955 σελ. 1-2

Ανώνυμο, «Η Α΄ Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως» *Εφημερίς των Κυριών*, 13 Ιουλίου 1897, Έτος ΙΑ, αρ. 496, σελ. 2-3

Καλλιρρόη Παρρέν, «Ο Εθνικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων», 15-31 Μαΐου 1909, Περίοδος Β, Έτος 23, αρ. 968, σελ. 697-698

Ανώνυμο, «Ο Παγκόσμιος Σύνδεσμος», *Εφημερίς των Κυριών*, 1 Οκτωβρίου 1910, Περίοδος Β Έτος 24, αρ. 992, σελ. 1291-1292)

Καλλιρρόη Παρρέν, «Νόμον κατά του εμπορίου των λευκών», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Δεκεμβρίου 1909, Περίοδος Β, Έτος 23, αρ. 977, σελ.913-914

«Η βασίλισσα Όλγα στον πόλεμο», *Εφημερίς των Κυριών* 1-15 Φεβρουαρίου 1914, αρ. 1050, σελ. 2537

«Το Ναυάγιο των ειρηνοφίλων», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-30 Νοεμβρίου 1915, αρ.1074, σελ. 2921-2922

Μάια, «Χειραφετημένη», *Εφημερίς των Κυριών*, 17 Ιανουαρίου 1899, Έτος ΙΒ, αρ. 559, σελ. 3-4 έως 30 Απριλίου 1900 αρ. 618

Ανώνυμο, «Μάγισσα», *Εφημερίς των Κυριών*, 10 Σεπτεμβρίου 1900, Έτος ΙΔ, αρ.630, έως 16 Δεκεμβρίου 1901 αρ. 688, σελ. 2-4

Ανώνυμο, «Το Νέο Συμβόλαιο», *Εφημερίς των Κυριών*, 23 Δεκεμβρίου 1901, Έτος ΙΕ, αρ. 689, σελ. 4-5 έως 28 Σεπτεμβρίου 1903 αρ. 761

Ανώνυμο, «Το γυναικείο ζήτημα και ο Jules Bois», *Εφημερίς των Κυριών*, 15 Ιουνίου 1902, Έτος ΙΕ, αρ. 712, σελ. 1-2

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 3 Οκτωβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 589, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 10 Οκτωβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 590, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 18 Οκτωβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 591, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 24 Οκτωβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 592, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 31 Οκτωβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 593, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ.2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 7 Νοεμβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 594, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 14 Νοεμβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 595, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 21 Νοεμβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 596, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 5 Δεκεμβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 598, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 2-3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 12 Δεκεμβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 599, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 3

Jules Bois, «Η Νέα Γυνή», *Εφημερίς των Κυριών*, 19 Δεκεμβρίου 1899, Έτος ΙΓ, αρ. 600, μετάφραση Ελένη Γεωργιάδου, σελ. 4-5

Κριτική βιβλιογραφία

Α. Ελληνική βιβλιογραφία

Αβδελά Έφη και Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, μία ανθολογία*, από την Ιστορία του Γυναικείου κινήματος, σειρά γυναικείου βιβλίου, επιμέλεια Κωστούλα Σκλαβενίτη, Γνώση, Αθήνα, 1985

Αναγνωστοπούλου Χρυσούλα, «Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό η Βοσπορίς» Μνήμον, Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού Πολιτισμού τόμος 32, -2011-2012-, σελ. 125-150

Αναστασοπούλου Μαρία, *Καλλιρρόη Παρρέν, η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας, η ζωή και το έργο*, Ηλιοδρόμιον, Αθήνα, 2003

Αναστασοπούλου Μαρία, «Φεμινισμός και κοινωνική πρόοδος. Susan B. Anthony και Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν», *Women Creators of culture*, Hellenic Association of American Studies, American Studies in Greece, Thessaloniki 1997, University of Maryland College Park, pp 25-35

Βανδώρας Σωτήρης, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, εκδόσεις Κάλλιπος, Αθήνα, 2005

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών, η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2011

Δαλακούρα Αικατερίνη και Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση, Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, εκδόσεις Κάλλιπος, Αθήνα, 2015

Ιωσηφίδης Θεόδωρος, *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα, 2003

Καραμάνου Άννα, *Η Ευρώπη και τα δικαιώματα των γυναικών, ο εξευρωπαϊσμός σε Ελλάδα και Τουρκία, συγκριτική ανάλυση*, σειρά διεθνείς σχέσεις, Παπαζήσης, Αθήνα, 2015

Κωνσταντινίδου Λούλα Δ., «Καλλιρόη Παρρέν, 50 χρόνια μετά το θάνατο της, 1940-1990», μια πρωτοπόρος στο φεμινιστικό κίνημα της χώρας, σκιαγραφία της Καλλιρρόης Παρρέν, Αθήνα, 1990

Λαλαγιάννη Βασιλική, «Γυναίκα, ανάγνωση και μυθιστόρημα. Αναγνώστριες και αναγνώσεις του έργου της Γ. Σάνδη στην Ελλάδα του XIX αιώνα» στο M. Tsianikas and G. Frazis (eds.) *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003*, Flinders University Department of Languages-Modern Greek: Adelaide, pp. 615-640

Λίποβατς Θάνος, «Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*», τ. 2, εκδόσεις Θεμέλιο, Οκτώβριος 2017, σελ. 31-47

Μόσχου-Σακορράφου Σάσα, *Ιστορία του Ελληνικού φεμινιστικού Κινήματος*, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1990

Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα, Πρωτοπόρες Ελληνίδες, 1830-1936*, Γυναικεία Βιβλιοθήκη, Γλάρος, Αθήνα, 1988

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, επιμέλεια Κ.Θ Δημαράς. Εστία, Αθήνα 1999

Σηφάκη Ευγενία, *Σπουδές Φύλου και Λογοτεχνία*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα, εκδόσεις Κάλλιπος, Αθήνα, 2015

Τζανάκη Δήμητρα, «Δούλα και Κυρά, όψεις Εθνικισμού: Ρόλοι και κοινωνικές συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897», *Κοινωνικές Επιστήμες*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2007

Φαλλμεράνερ Γιακόμπ-Φίλιπ, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων* επιμέλεια Κωνσταντίνος Π. Ρωμανός, Νεφέλη, Αθήνα 1984

Ψαρρά Αγγέλικα, «Μητέρα ή Πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920), στο *Φύλο των Δικαιωμάτων, Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, Κέντρο Γυναικείων Ερευνών Διοτίμα, επιμέλεια Ράνια Οικονόμου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999, σελ. 90-99

Β. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Anastasopoulou Maria, «Feminist Discourse, and Literary Representation, in Turn-Of-The- Century Greece: Kallirrhoe Siganou-Parren's 'The Books of Dawn'», *Journal of Modern Greek Studies*, John Hopkins University Press Vol. 15, No.1, May 1997, pp 1-28

Avdela Efi and Psarra Angelika, «Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece», *Mediterranean Historical Review*, Vol.20 No.1, Taylor & Francis June 2005, pp 67-79

Des Jardins Julie «Women's and Gender History», in Alex Schneider and Daniel Woolf (ed), *The Oxford History of Historical Writing 1945 to the present*, Oxford University Press, Vol. 5, 2011, pp.136-156

Knopf Jeffrey W. «Doing a Literature Review», *Political Science and Politics*, American Political Science Association, Vol. 39, No 1, January 2006, pp. 127-132

Kokosalakis Nikos, «Religion and Modernization in 19th Century, Greece», *Social Compass* XXXIV/2-3, 1987, pp. 223-241

Krippendorff Klaus, *Content Analysis: An introduction to its Methodology*, Sage Publications Inc., London, 2004

Krippendorff Klaus, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, Sage Publications Inc., fourth edition, London, Los Angeles, New Delhi, Singapore, Washington DC, Melbourne 2019

Kyriakidou Maria, «The Lyceum of Greek Women and the Idealization of Female Greek Beauty», in Maria Ioannou and Maria Kyriakidou (ed), *Female Beauty in Art. History, Feminism, Women Artists*, Cambridge Scholars Publishing, 2014, pp. 100-126

Lalagianni Vassiliki, «Conscience féministe et identité nationale. Femmes écrivains en Grèce au tournant du siècle» στο Jean Bessier et Sylvie André (éd), *Multiculturalismes et Identités en Littérature et en Art*, Paris, Harmattan/Association Internationale de Littérature Comparée, 2002, pp.285-293

Lalagianni Vassiliki, «Les origines du discours féministe en Grèce: *L' Emancipée de Kallirrhoi Parren*» in Vassiliki Lalagianni (éd), *Femmes écrivains en Méditerranée*, Paris, Publisud 1999, pp.62-79

Psarra Angelika «A gift from the New World: Greek Feminists between East and West (1880-1930) translated from Greek by Martha Michailidou, in Anna Frangoudaki and Caglar Keyder (ed), *Ways to Modernity in Greece and Turkey Encounters with Europe, 1850-1950*, I.B. Tauris & Co Ltd, London New York 2007, pp. 150-166

Psarra Angelika «Few Women Have History: Callirhoe Parren and the Beginnings of Women' s History in Greece» translated στο Martha Michailidou, *Gender and History*, vol 18, No2, Blacwell Publishing L.t.d. USA 2006, pp. 400-411

Robson Colin , *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου* (μτφ. Β. Νταλάκου και Κ. Βασιλικού), εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2010, σελ. 110-113

